

Hrvatska historiografija o povijesti zapadnog dijela savsko-dravskog međurječja od kraja 8. do kraja 11. stoljeća

Plavec, Zvonimir

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:913014>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-15**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest

Ivana Lučića 3

Hrvatska historiografija o povijesti zapadnog dijela savsko–dravskog međuriječja od kraja 8. do kraja 11. stoljeća

- diplomski rad -

mentor: prof. dr. sc. Hrvoje Gračanin

diplomand: Zvonimir Plavec

Zagreb, 2018.

1. KAZALO

1. KAZALO	1
2. UVOD	3
3. POLITIČKA PRIPADNOST PROSTORA	8
3.1. Interpretacije pojedinih autora	8
3.1.1. Okolnosti dolaska ovoga područja pod vlast Franaka	8
3.1.2. Funkcioniranje Ljudevitove vlasti	13
3.1.3. Bugarski prodori uz Dravu i knez Ratimir	19
3.1.4. Pitanje političkog sjedinjenja ovoga područja s političkom cjelinom u Zadunavlju prije kneza Braslava	24
a) Pobornici ideje o trajnom razgraničenju na Dravi	24
b) Pobornici ideje o protezanju vlasti knezova Pribine i Kocelja na jug od Drave	25
c) Pobornici ideje o protezanju vlasti hrvatskoga kneza na sjever od Save	28
3.1.5. Proširenje hrvatske države u vrijeme Tomislava	32
a) Pobornici ideje da se kneževina u savsko–dravskome međuriječju dobrovoljno priključila hrvatskoj državi kao autonomna cjelina	32
b) Pobornici ideje da je kneževina u savsko–dravskome međuriječju propala pa da u nastalom vakuumu vlasti ovo područje dolazi pod hrvatski utjecaj	33
c) Pobornici ideje o kontinuitetu	35
d) Pobornici ideje o proširenju mađarske vlasti južno od Drave	37
3.1.6. Pitanje održanja hrvatske vlasti na ovome području tijekom 10. i 11. stoljeća	39
a) Pobornici ideje o postupnom učvršćenju hrvatske vlasti na ovome području	39

b) Pobornici teze o formiranju zasebne političke cjeline u savsko–dravskome međuriječju u 11. stoljeću	41
3.2. Opći tokovi u hrvatskoj historiografiji	45
4. Migracije i etnički identitet	46
4.1. Interpretacije pojedinih autora	46
a) Pobornici ideje da stanovništvo ovoga područja ima hrvatski identitet	46
b) Pobornici ideje da samo elita ovoga područja ima hrvatski identitet	51
c) Pobornici ideje da na ovome području nema skupina koje bi imale hrvatski identitet	54
4.2. Opći tokovi u hrvatskoj historiografiji	54
5. Crkvena organizacija	56
5.1. Interpretacije pojedinih autora	56
a) Pobornici ideje o autohtonom razvoju crkvenih struktura	56
b) Pobornici ideje o uključenju ovoga područja u franački crkveni sustav	61
5.2. Opći tokovi u hrvatskoj historiografiji	62
6. ZAKLJUČAK	64
7. SAŽETAK	74
8. SUMMARY (Croatian historiography on the history of the western part of the Sava–Drava interfluvium from the end of the 8th century to the end of the 11th century)	75
7. POPIS LITERATURE	77

2. UVOD

Ovaj rad će razmotriti na koji način se dosadašnja moderna hrvatska historiografija bavila poviješću zapadnog dijela savsko-dravskoga međuriječja (dalje u tekstu: 'ovoga područja' ili 'toga područja') od dolaska ovog područja u interesnu sferu franačke države krajem 8. stoljeća do dolaska ovog područja pod vlast Arpadovića krajem 11. stoljeća. (dalje u tekstu: 'razmatrano razdoblje'). To je vremensko razdoblje od ravno 300 godina koje počinje prvim franačkim pohodom u Panoniju 791. i završava pohodom ugarskog kralja Ladislava preko Drave 1091. Zapadni dio savsko–dravskoga međuriječja je zapravo onaj njegov dio otprilike omeđen Sutlom na zapadu i Ilovom na istoku. Taj je prostor u mnogim razdobljima predstavljao zaokruženu kulturnu, društvenu i političku cjelinu pa i u ovom radu u razmatranomu razdoblju može kao takav predstavljati predmet istraživanja.

Cilj ovoga rada bit će ustanoviti koja su metodološka polazišta u razmatranju određenih pitanja vezanih uz povijest ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja zauzimali pripadnici hrvatske historiografije od njezinog poznanstvljenja u drugoj polovici 19. stoljeća do danas, kako su se ta metodološka polazišta mijenjala ovisno o širem znanstvenom kontekstu, koje interpretacije se na temelju tih polazišta iznose, kako se pojedine teze mijenjaju dok ih pojedini autori preuzimaju jedni od drugih, ovisi li prihvaćenost neke teze o metodološkom okviru prevladavajućem u nekom razdoblju te oko kojih pitanja bi se trebalo provesti više istraživanja u budućnosti. Kako mnogi od autora razmatranih u ovome radu većinom nisu pisali djela posvećena specifično ovome području tijekom razmatranoga razdoblja, već su svoje interpretacije o tome, ili o pojedinim pitanjima vezanima uz to, iznosili u kontekstu bavljenja nekim drugim temama, često je teško u cijelosti ustanoviti stav nekoga autora o ovoj temi. Stoga će ovaj rad predstavljati i pregled najvažnijih teorija i interpretacija o ovome području tijekom razmatranoga razdoblja iznesenih kroz zadnjih 170 godina i nadamo se da će kao takav biti od koristi budućim istraživačima ove teme.

Kako je broj autora i njihovih radova koji su se bavili ovim prostorom tijekom razmatranoga razdoblja u vrijeme moderne hrvatske historiografije zbilja velik, u ovome radu ne će biti zastupljeni niti svi autori niti sva njihova djela. Osnovni kriterij će biti da se uzmu istaknuti hrvatski medijevisti, ako su se time bavili, i uzmu njihova djela u kojima najcjelovitije iznose interpretaciju nekog važnog pitanja vezanog uz ovo područje tijekom razmatranoga razdoblja, ili uz taj dio povijesti u cijelosti. U prvom redu bit će obuhvaćeni autori koji su napisali sinteze povijesti savsko–dravskoga međuriječja (u daljnjem tekstu:

'međuriječje') tijekom razmatranoga razdoblja. Zatim će biti uzeti u obzir autori koji su napisali opće sinteze ili sintezna djela o hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj povijesti, ako se u njima iznose i interpretacije koje se odnose i na ovo područje, i autori koji su napisali druge radove posvećene ovome području tijekom razmatranoga razdoblja ako su ti radovi imali bitnih posljedica na hrvatsku historiografiju ili su na neki drugi način učinili važan pomak. Naposljetku će biti uzeti u obzir radovi interpretacije iz kojih nisu bile široko prihvaćene u historiografiji, ali kroz koje se očituju neki historiografski trendovi. Analizom radova pojedinih autora bit će utvrđeno koje interpretacije dotični autor o pojedinim pitanjima u sklopu tema istraživanja povijesti ovoga područja tijekom razmatranoga vremena donosi. U konačnici će interpretacije pojedinih autora biti podvrgnute međusobnoj komparaciji kako bi se ustanovile opće promjene u hrvatskoj historiografiji pri bavljenju ovim područjem tijekom razmatranoga razdoblja.

Historiografska pitanja, i interpretacije ponuđene kao odgovor na njih, vezana uz ovo područje tijekom razmatranoga razdoblja mogu se okvirno podijeliti u tri cjeline koje ujedno čine teme pojedinih poglavlja ovoga rada (osim uvodnog i zaključnog).

Prvu temu čini politička pripadnost prostora. Kako je politička povijest i događajnica u povijesnom razvoju historiografije osnovica svakog daljnjeg povijesnog istraživanja, ova je tema dosad najviše i najtemeljitije istraživana. K tomu o političkoj pripadnosti ovoga prostora u ranome srednjem vijeku ovise i ostala pitanja jer državne granice određuju crkvene, a iz središta političke moći se preuzimaju i obrasci društvenog uređenja.

Drugu temu čini pitanje migracija i etničkog identiteta stanovništva ovoga područja. Pitanje što je to etnički identitet uopće je samo za sebe jedno vrlo zahtjevno pitanje pa se može uzeti da njega određuje porijeklo, jezik, kultura, religija, društveno uređenje, nešto šesto ili neka kombinacija ovih navedenih obilježju. U svakom slučaju, svijest o zajedničkoj pripadnosti neke skupine ljudi nekom etničkom identitetu, bilo kod sebe samih, bilo kod izvanjskih promatrača, tijekom povijesti bila je jedan od ključnih pokretača političkih zbivanja. Ovisno o tome na koji način se shvaća etnički identitet, o njemu može ovisiti društveno, a i političko uređenje nekog područja.

Treću temu čini pitanje crkvene organizacije. Budući da je u ranome srednjem vijeku Crkva jedina institucija u Europi koja ima stabilnu razgranatu institucionalnu mrežu, ona s jedne strane čini važan oslonac onodobnim državama za integraciju vlastitog prostora te je

tako blisko vezana uz politiku, a s druge strane zahvaljujućim svom globalnom značenju ona predstavlja prenosnicu kojom se na velike razdaljine prenose kulturni impulsi. Tako crkvena organizacija može upućivati na političku pripadnost nekog prostora, a i na društvene i gospodarske uvjete koji bi bili potrebni za održavanje te crkvene organizacije.

Usto, vrlo važnu temu iz povijesti ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja čini i pitanje društvenih i gospodarskih uvjeta, no zbog opsežnosti ona nije mogla biti obrađena u ovome radu.

Kad se uzme u obzir koliki su se mnogi hrvatski povjesničari tijekom proteklih 170 godina bavili poviješću ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja i koje su sve različite interpretacije davali, može se njihovo djelovanje okvirno podijeliti u četiri razdoblja. Pritom ta podjela dakako nije posvemašnja jer ponekad neki povjesničari anticipiraju zamisli koje će tek desetljećima kasnije postati aktualnima, neke interpretacije se javljaju u svim razdobljima, a neke su izvan bilo kakvih prevladavajućih trendova.

Za prvo razdoblje može se otprilike reći da traje od 1861. do 1881. Na njegovu početku, kao i na početku ozbiljnog bavljenja ranosrednjovjekovnom poviješću ovoga područja, nalazi se knjiga Franje Račkoga iz 1861. U njoj on ocrtava kronologiju političke povijesti ovoga područja i razrađuje pristup koji je hrvatska historiografija slijedila narednih dvadesetak godina. Pred kraj ovog razdoblja spada članak Šime Ljubića iz 1878, koji je prvo djelo moderne hrvatske historiografije posvećeno specifično savsko–dravskome međuriječju, a dijelom je bilo i povod Račkomu za nove stavove koje je počeo iznositi 1881.

Drugo razdoblje također je započeo sam Rački svojom studijom koju je u nastavcima objavljivao od 1881. do 1893. Neke od novih stavova u toj studiji anticipirao je već u svojim radovima koje je, također u nastavcima, objavljivao ranijih godina. Kao primjer otpora koji je Rački izazvao svojim novim stavovima, iste te 1881. Ivan Kukuljević Sakcinski je reagirao u jednom odlomku svoje studije. Na sam prijelaz prethodnog u ovo razdoblje spada prvi svezak sinteze Tadije Smičiklase, objavljen 1882. (drugi dio bio je objavljen 1879.) To je prva moderna sinteza hrvatske srednjovjekovne povijesti, a u njoj je mnogo pažnje dano i savsko–dravskome međuriječju. U ovom se razdoblju pažnja posvećuje i crkvenoj organizaciji ovog područja najviše zato da bi se preko toga dokazala pripadnost ovoga prostora Hrvatskoj, a ne Ugarskoj tijekom 10. i 11. stoljeća. Tijekom ovog razdoblja djeluje i Vjekoslav Klaić čije je prvo bitno djelo u tom pogledu knjižica iz 1882. u kojoj je objedinio niz članaka objavljivanih

u Vijencu ranijih godina. U njima je detaljno vrednovao brojne izvore vezane uz povijest ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja. Važan je i prvi svezak njegove sinteze iz 1899. U ovo razdoblje spada i Ferdo Šišić sa svoje tri sinteze u kojima je obrađivao hrvatski rani srednji vijek. Zadnjom od tih sinteza, objavljenom 1925. ujedno završava drugo razdoblje i započinje vrijeme tijekom kojeg je ta sinteza kroz 45 godina davala gotovo autoritativan narativ za hrvatsku ranosrednjovjekovnu povijest.

Između ovoga i trećeg razdoblja spada članak Mihe Barade iz 1932.

Treće razdoblje započinje sintezom Nade Klaić iz 1971. i u njega spada njezina kasnija sinteza iz 1990., u kojoj je znatno izmijenila stavove. Za razliku od ranijih razdoblja kad je glavni naglasak bio na političkoj događajnici i promjenama granica, sada se naglasak stavlja na društvenim i gospodarskim zbivanjima u vidu procesâ dugog trajanja. Tijekom ovog razdoblja počinju se, nakon Ljubićevog članka iz 1878., pisati djela koja su posvećena specifično ovome području, a Vladimir Sokol je u svojim radovima od 1990. započeo korištenje spoznaja arheologije u izgradnji historiografskih interpretacija o ovome području. Na neke njegove interpretacije nadovezao se Mladen Ančić u svojoj knjizi iz 2001. Tijekom ovog razdoblja Ivo Goldstein u nizu radova razradio je nove teze o ovome području tijekom razmatranoga razdoblja koje je zatim objedinio u svojoj sintezi iz 1995. Dugoročno je ipak bio mnogo važniji članak Luje Margetića iz 1994. u kojemu, među ostalim, analizira društveno stanje ovoga područja u 11. stoljeću. U ovom razdoblju i Neven Budak, kao najvažniji suvremeni sintetizator hrvatske srednjovjekovne povijesti koji se bavi i ovim područjem, objavljuje 1994. svoje prvo sintezno djelo koje zapravo nastaje spajanjem više njegovih radova objavljivanih ranijih godina.

Može se reći da je sintezom Hrvoja Gračanina iz 2011. započelo četvrto razdoblje u proučavanju ove teme. Njega obilježava pisanje opsežnih sinteza specifično o ovoj temi, u kojima se primjenjuje interdisciplinarni pristup i u kojima se razmatra cijeli raspon ovih tema. Druga sinteza koja se bavi specifično ovim područjem tijekom razmatranoga razdoblja je ona Krešimira Filipca iz 2015. u kojoj on do kraja razrađuje neke stavove koje je počeo graditi u nekim ranijim člancima. U ovo vrijeme nastaje i Budakova opća sinteza iz 2018. u kojoj također iznosi stavove i o ovome području.

Dosad nije bilo šire sustavne analize hrvatske historiografije o ovome području tijekom razmatranoga razdoblja iako su se pojedini povjesničari često izravno osvrtni na

određene teorije drugih povjesničara, no Hrvoje je Gračanin u svojoj sintezi iz 2011. napravio dosta iscrpan pregled najvažnijih djela ranije hrvatske historiografije o ovoj temi.

3. POLITIČKA PRIPADNOST PROSTORA

3.1. Interpretacije pojedinih autora

3.1.1. Okolnosti dolaska ovoga područja pod vlast Franaka

Od moderne hrvatske historiografije prvi koji se sustavno pozabavio pitanjem političkog uređenja ovoga područja u vrijeme kad 791. Franci pokreću svoj rat protiv Avara, koji je u konačnici doveo do uspostave franačke vlasti na području Panonske nizine, bio je Franjo Rački. On je svoju tezu o tom pitanju iznio već u svom članku iz 1849. da bi ju zatim ponovio u svojoj knjizi iz 1861. On svoju interpretaciju temelji na navodu u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom* kako se poslije doseljenja u Dalmaciju jedan dio Hrvata odvojio i zavladao Panonijom i Ilirikom pod vlašću zasebnoga arhonta.¹ Smatrajući taj navod doslovno istinitim, interpretira ga detaljnim raščlanjivanjem značenja pojedinih zemljopisnih pojmova.² Rački *Hrvatsku*,³ u opsegu u kojem ju rekonstruira, vjerojatno zbog bliskosti između dva arhonta koju opisuje *DAI*, tretira kao jedinstvenu političku cjelinu⁴ iako „dvjema hrvatskim državama“⁵ vladaju dva zasebna vladara.⁶ Na sjeverozapadu uzima da se ta *Hrvatska* prije 791. prostire sve do političkih cjelina koje su na području današnje Slovenije zasvjedočene u tijekom ranoga srednjeg vijeka,⁷ a na sjeveroistoku joj na temelju razrađenoga tumačenja zemljopisnog nazivlja kod Konstatina Porfirogeneta kao granicu uzima Dravu.⁸ U tom smislu ovo područje bi krajem 8. stoljeća spadalo pod vlast kneza *posavske* ili *panonske Hrvatske*, što su pojmovi koje Rački u ovoj knjizi koristi nedosljedno u zemljopisnom smislu.⁹ Ta kneževina po Račkome bi svo vrijeme do kraja 8. stoljeća bila potpuno nezavisna od avarske vlasti.¹⁰ Tu tezu u osnovi slijedi i Šime Ljubić u svom članku iz 1878., u kojem kodificira naziv *Posavska Hrvatska* za tu političku cjelinu, premda smatra kako je ta politička

¹ Franjo Rački, *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie* (Beč: troškom K. Stojšića, 1861), 1–2 uključujući znanstvenu bilješku 1 na stranici 2.

² Isto, 2–6.

³ Pojmovi napisani kosim slovima, ako se ne radi o naslovima djela, su oni koje koristi citirani autor, a razlikuju se od danas uobičajenih pojmova ili ih autor koristi u specifičnom značenju koje se može razlikovati od današnjeg.

⁴ Rački, *Odlomci iz državnoga prava*, 5–6, 9 i drugdje.

⁵ U navodnike su stavljene pojmovi koji označavaju historiografske konstrukte općenito prisutne u hrvatskoj historiografiji ako ih razmatrani autor primjenjuje u svojoj interpretaciji, ali ih ne označava doslovno tim izrazom.

⁶ Rački, *Odlomci iz državnoga prava*, 23–24.

⁷ Isto, 8–9.

⁸ Isto, 6.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto, 6.

cjelina prvotno obuhvaćala, među ostalim, samo istočni dio ovoga područja,¹¹ te Ivan Kukuljević Sakcinski koji se na ovu temu osvrće u svojoj studiji iz 1881.¹²

Rački je u svojoj studiji 1881. – 1893. izričito odbacio ovu svoju tezu. Već ranije odbacio je djelo *O upravljanju carstvom* kao pouzdan izvor za vrijeme doseljenja Hrvata.¹³ Kako nema nijednog drugog pisanog izvora koji bi ukazivao na postojanje neke posebne političke tvorevine u savsko–dravskome međuriječju prije dolaska Franaka, Rački sada izričito ustvrđuje kako je ovo područje prije 791. činilo integralni dio Avarskoga Kaganata.¹⁴ Ova promjena stavova Račkoga nije jednoznačno prihvaćena u povjesničkoj javnosti. Kukuljević Sakcinski u svojoj studiji koju je objavljivao istovremeno izričito ustraje na stajalištu da je Rački svoju raniju tezu bio potkrepio sasvim dovoljnim dokazima i predbacuje mu hiperkritičnost.¹⁵ Tadija Smičiklas u drugom svesku svoje sinteze, koji je izašao 1882. ovom pitanju pristupa iz drugog kuta. Za razliku od Ljubića i ranijih radova Račkoga, koji su uspostavu „dviju hrvatskih kneževina“ promatrali kao poseban slučaj,¹⁶ Smičiklas oblikovanje slavenskih političkih cjelina u međuriječju stavlja u širi kontekst formiranja slavenskih političkih cjelina između Drave i Jadranskoga mora,¹⁷ što je pristup koji je kasnije slijedio i Šišić.¹⁸ Smatrajući da je ban stari naslov slavenskih poglavara, Smičiklas te samostalne slavenske političke cjeline naziva banovinama.¹⁹ On je i jedan od rijetkih koji nekadašnjim rimskim gradskim središtima u Panoniji pridaje važnost u oblikovanju tih cjelina.²⁰ Tako bi, prema njemu, ovo područje prvotno pripadalo banovini sa sjedištem u Sisku koja bi prije dolaska Franaka vjerojatno bila nezavisna od avarske vlasti.²¹ Zbog nedosljednog korištenja nazivlja Smičiklas ne daje jasno do znanja u koje vrijeme bi cijelo međuriječje obuhvaćala jedinstvena banovina, to jest kada bi banovine sa sjedištima u Sisku i

¹¹ Šime Ljubić, „O Posavskoj Hrvatskoj i o zlatnih novcih njezina zadnjega kneza Serma (1018)“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 43 (1878): 117–119.

¹² Ivan Kukuljević Sakcinski, „Prvovjenčani vladaoци Bugara, Hrvata i Srba, i njihove krune. II: Tomislav prvi kralj Hrvatski“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 58 (1881): 11.

¹³ Franjo Rački, „Biela Hrvatska i biela Srbija“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 50 (1880): 182–185.

¹⁴ Isti, „Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni obseg i narod: I. Zemljišni obseg“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 56 (1881): 104–106.

¹⁵ Kukuljević Sakcinski, nav. dj. (bilj. 12), 11.

¹⁶ Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 113–117.

¹⁷ Tade Smičiklas, *Povijest hrvatska*, dio prvi (Zagreb : Matica hrvatska, 1882), 92–93.

¹⁸ Ferdo Šišić, *Hrvatska povijest*, prvi dio (Zagreb: Matica hrvatska, 1906), 31; Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb: naklada školskih knjiga, 1925), 295–296; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda: od najstarijih dana do 1. decembra 1918*, knj. 1 (Zagreb: St. Kugli, 1920): 69–71; ova posljednja sinteza je zapravo neznatno dorađena sinteza iz 1916.

¹⁹ Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 139, 173.

²⁰ Isto, 17.

²¹ Isto, 160–161.

Srijemu bile ujedinjene.²² Vjekoslav Klaić (1899.) i Ferdo Šišić (1906., 1920., 1925.), a kasnije i Ivo Goldstein (1995.) u svojim sintezama iznose svojevrsno „srednje“ stajalište. Obojica smatraju kako je i prije dolaska Franaka međuriječje obuhvaćala politička cjelina (kod Klaića *Slovinska zemlja*; kod Šišića 1906. *Posavska Hrvatska*, a u kasnijim sintezama *Panonska Hrvatska*; kod Goldsteina također *Panonska Hrvatska*) kojom je kasnije vladao knez Ljudevit, no smatraju kako se ona nalazila u nekakvom vazalnom odnosu prema Avarskome Kaganatu.²³

Pritom Ljubić, Smičiklas i Klaić smatraju kako se politička cjelina u međuriječju u nekom trenutku tijekom franačko – avarskoga rata dobrovoljno povezala s franačkom državom kako bi se oduprla avarskom pritisku. Tu tezu temelje na pretpostavci da je Slaven Vojnomir, koji je u *Godišnjacima Franačkog Kraljevstva* zabilježen kako sudjeluje u franačkim pohodima, bio knez te političke cjeline, a samo priznanje franačke vrhovne vlasti smještaju u različite godine vezujući ga uz određene događaje zapisane u tim godišnjacima.²⁴ Rački je 1861. bio smatrao kako su Franci cijelu *Hrvatsku* oružano pokorili odjednom, dio čega bi bio okršaj kod Trsata 799.²⁵ Šišić 1906. donekle slijedi taj stav smatrajući da su *posavske Hrvate* Franci vojno pokorili s ostatkom Avarskoga Kaganata te to potkrjepljuje stavom kako je Vojnomir bio *slovenački* (slovenski) knez,²⁶ ali kasnije se priklanja mišljenju ovih ostalih autora,²⁷ a takav stav kasnije preuzima i Goldstein.²⁸

Nada Klaić, koja piše novu sintezu hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti skoro pedeset godina nakon Šišića, u svojim se sintezama posvećuje praćenju društvenih promjena kroz procese dugoga trajanja i u tom smislu razmjerno malo pažnje poklanja takvim pojedinostima političke događajnice kao što su promjene granica. U tom smislu ona formiranje slavenskih političkih cjelina u Panoniji u 9. stoljeću gleda kao na ishod autohtonog razvoja klasnih odnosa, no ne precizira bi li se te političke cjeline, uključujući i onu koja bi

²² Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 161, 164, 171, 251.

²³ Ivo Goldstein, *Historiae*, knj. 1, *Hrvatski rani srednji vijek*, ur. ser. Ivan Lovrenović (Zagreb: Novi Liber; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagreb, 1995), 142; Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, sv. 1 [Zagreb: Knjižara L. Hartmana (Kugli i Deutsch), 1899], 42; Šišić, *Hrvatska povijest*, 31–35; Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 296, 303 uključujući znanstvenu bilješku 11; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 69–72.

²⁴ V. Klaić, *Povjest Hrvata*, 42; Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 119; Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 164.

²⁵ Rački, *Odlomci iz državnoga prava*, 22.

²⁶ Šišić, *Hrvatska povijest*, 34.

²⁷ Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 302–303; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 71.

²⁸ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 142–143.

obuhvaćala ovo područje, formirale prije ili tek nakon uspostave franačke vlasti.²⁹ U svakom slučaju uzima da područje međuriječja prije kraja 8. stoljeća čini sastavni dio Avarskoga Kaganata zajedno s kojime dolazi pod franačku vlast.³⁰ Poslije sinteze Nade Klaić iz 1971. više, osim Goldsteina, među istaknutim hrvatskim povjesničarima nije bilo aktivnih zagovornika teze o postojanju slavenske političke tvorevine na ovome području i prije dolaska Franaka i kasniji autori (Budak, Ančić, Gračanin, Filipec) uspostavu te kneževine pripisuju odlukama franačkih vlasti nakon osvojenja međuriječja od Avara.³¹ Konačno je Hrvoje Gračanin u svom članku iz 2008., u kojem analizira i razvoj unutarnje strukture Avarskoga Kaganata uslijed pobune Sermezijanaca, pružio uvjerljiv dokaz kako Avari na području pod svojom vlašću ne bi u 8. stoljeću dopustili postojanje autonomnih političkih cjelina.³² S druge strane, iako Krešimir Filipec u svojoj sintezi iz 2015. ističe prisutnost avarske materijalne kulture u međuriječju kao konkretan dokaz da se avarska vlast protezala i na ovome području,³³ a vojvodinu *Donju Panoniju* smatra franačkom tvorevinom,³⁴ svejedno ustvrđuje kako se područje međuriječja nesumnjivo sastojalo *u vrijeme avarske nadvlade od više „gentilnih“, pa i tributarnih vojvodstava i kneževstava,*³⁵ poput onih Timočana i Bodriča.³⁶

Svi navedeni autori u osnovi uzimaju da je položaj političke cjeline u međuriječju pod franačkom vlašću ostao jednak od njezine uspostave, odnosno dolaska pod franačku vlast, a neki pretpostavljaju da je s vremenom došlo do pojačanog franačkog pritiska koji bi bio uzrokom otporu i pobuni kneza Ljudevita.³⁷ Potonji zaključak vjerojatno se temelji na navodu u *Godišnjacima Franačkog Kraljevstva* da se Ljudevit 818., neposredno prije pokretanja

²⁹ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* (Zagreb: Školska knjiga, 1971), 143–148, 151, 169, 208–209.

³⁰ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, karta na stranici 169, 208.

³¹ Mladen Ančić, *Katalozi i monografije*, sv. 9, *Hrvatska u karolinško doba* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001): 13, 16, 19–20; Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100* (Leykam international d.o.o.: Zagreb, 2018), 108, 180; Isti, *Prva stoljeća Hrvatske* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994), 15, 62; Krešimir Filipec, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2015), 52, 73–74; Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)* (Zagreb: Plejada, 2011), 153–155.

³² Isti, „Slaveni u ranosrednjovjekovnoj južnoj Panoniji“, *Scrinia Slavonica* 8 (2008): 27–29, 38.

³³ Filipec, nav. dj. (bilj. 31), 80–83.

³⁴ Isto, 73–74.

³⁵ Isto, 101.

³⁶ Isto, 74.

³⁷ Ančić, *Hrvatska u karolinško doba*, 17 govori o duljem procesu konsolidiranja franačkog upravnog sustava tijekom prva dva desetljeća 9. stoljeća; Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*, 180–181 napušta mišljenje o pojačanom franačkom pritisku; Isti, *Prva stoljeća Hrvatske*, 17, 103; Filipec, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, 103, 107, 116 govori o kontinuiranom franačkom pritisku prije ustanka i nadovezuje taj ustanak na raniji protufranački otpor u Panoniji; Gračanin, *Južna Panonija*, 158; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 209; Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 120; Rački, *Odlomci iz državnoga prava*, 22–23; u studiji 1881. – 1893. Rački stanje tijekom 9. stoljeća shvaća kao razmjerno statično i Ljudevitu ne pridaje dugoročnu važnost; Šišić, *Hrvatska povijest*, 35, 37; Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 310–311, 316; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 72, 74–75.

pobune, žali na neka navodna nasilja ondašnjeg furlanskog markgrofa Kadolaha, koji neki autori povezuju s navodom o franačkim okrutnostima nad Hrvatima u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom*.³⁸

³⁸ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 209; V. Klaić, *Povijest Hrvata*, 47; Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 120.

3.1.2. Funkcioniranje Ljudevitove vlasti

Tijekom razmatranoga razdoblja postojala su svega dva kneza dovoljno posvjedočena u pisanim izvorima da je za njih gotovo općeprihvaćeno uvjerenje kako su vladali i ovim područjem – Ljudevit i Braslav. Kako je Ljudevit vodio razmjerno uspješan rat protiv Franaka dok je Braslav bio vjeran franački vazal čiju vladavinu nisu obilježili dramatičniji događaji, u devetnaestostoljetnoj je historiografiji, s naglaskom na političku događajnicu i nacionalnu važnost, mnogo više pažnje pridavano Ljudevitu, nego Braslavu, a takvo je stanje na neki način ostalo i do danas. Postoji ipak i drugi razlog zbog kojeg je Ljudevit toliko historiografski zanimljiv. Posljednji avarski otpor Francima prestaje tek 805. pa tada Franci mogu ozbiljnije pristupiti konsolidaciji svoje vlasti u Panonskoj nizini, a svega trinaest godina kasnije jedan vladar s područja nekadašnjeg Avarskoga Kaganata ima dovoljno moćnu vlast da se odvažuje na otvorenu pobunu protiv Franaka kojima zatim pruža žestok otpor tri godine. Okolnosti te Ljudevitove pobune tako mogu s jedne strane ukazivati na način na koji su Franci pokušavali upravno ustrojiti novostečeno područje početkom 9. stoljeća, a s druge strane na postojanje nekih domaćih struktura moći otprije.

Način na koji je funkcionirala Ljudevitova vlast da mu je omogućila onakvo političko djelovanje hrvatski povjesničari niti tijekom prvoga (1861. – 1881.) niti drugoga (1881. – 1925.) razdoblja nisu podrobnije pokušavali ustanoviti. Tada je bilo općeprihvaćeno mišljenje (Rački, Ljubić, Kukuljević Sakcinski, Smičiklas, Klaić, Šišić) kako je *Posavska Hrvatska* prije Ljudevitovog vremena u osnovi bila već etablirana politička cjelina kojoj se Ljudevit na čelu našao kao tek jedan u nizu vladara³⁹ te se u tom smislu nije uzimalo potrebnim niti posebno problematizirati funkcioniranje vlasti njezinog kneza.⁴⁰ Većina tih autora slijedila je barem u širokim crtama složeni model evolucije prvotnog slavenskog društveno – političkog uređenja koji je na temelju sporadičnih podataka iz različitih povijesnih razdoblja razradio Rački 1861., po kojem je prvotna osnovna slavenska politička cjelina plemenska župa na čelu sa županom.⁴¹ No, po tom modelu slavenski sustav samostalnih župa, ako autori uopće pretpostavljaju takvo stanje, ionako prestaje postojati okrupnjavanjem u veće političke cjeline – kneževine u neko neodređeno vrijeme prije, nego o političkom uređenju ovoga područja javljaju izvori 9. stoljeća. Stav o tome na koji način ta osnovna struktura župa uvjetuje

³⁹ V. Klaić, *Povjest Hrvata*, 33–34, 43–44; Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 118; Rački, *Odlomci iz državnoga prava*, 6, 9, 23.

⁴⁰ Rački, *Odlomci iz državnoga prava*, 52–54; Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 136–137.

⁴¹ V. Klaić, *Povjest Hrvata*, 41, 43; Kukuljević Sakcinski, nav. dj. (bilj. 12), 10; Rački, *Odlomci iz državnoga prava*, 41–52; Smičiklas, *Poviest hrvatska*, 136–138; Šišić, *Hrvatska povijest*, 71; Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 197–198; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 59–60.

funkcioniranje veće političke cjeline na ovome području (ne izričito u vrijeme Ljudevita) razlikuje se od autora do autora. Ljubić 1878. jednostavno ustvrđuje kako izvori ne kažu ništa o ustrojstvu *Posavske Hrvatske*.⁴² Klaić 1899., a taj stav preuzima i Šišić 1906., u svojoj sintezi naglasak stavlja na uređenju Hrvatskoga Kraljevstva u 11. stoljeću gdje postojanje više *plemenskih oblasti* u 9. stoljeću predstavlja tek prvi stadij razvoja *državnog života u Hrvata*. Zato on uopće ne analizira niti uspostavu niti unutarnje funkcioniranje tih *plemenskih oblasti*, a župsko društveno uređenje promatra kao sasvim odvojenu stvar u čemu je blizak Smičiklasu.⁴³ Rački je u svojim radovima ustvrdio, a takav stav kasnije u osnovi preuzimaju Kukuljević Sakcinski 1881. i Šišić u svojim kasnijim sintezama 1920. i 1925., kako s objedinjavanjem župa u veće političke cjeline pod vlašću knezova ili velikih župana, do čega bi došlo barem dijelom pod vanjskim utjecajem, dio vlasti prelazi sa župa na središnju kneževsku vlast, no što bi to konkretno značilo, Rački ne precizira.⁴⁴ Smičiklas se razlikuje od Račkoga po tome što pretpostavlja da su vojvode ili banovi (kako prema *Barskoj kronici* prevodi naslov „dux“ za hrvatski povijesni prostor) od samoga početka bili dio društveno – političkoga sustava.⁴⁵ Jedini od starije hrvatske historiografije utvrđuje njihov djelokrug i to prema opisu ustoličenja koruškoga vojvode u 14. stoljeću. Ustvrđuje kako je vojvoda bio najviši vojvoda i najviši sudac plemena te zaštitnik prihvaćene vjere.⁴⁶

Ljudevitovim položajem unutar franačke strukture vlasti autori tijekom prvoga (1861. – 1881.) i drugoga (1881. – 1925.) razdoblja vrlo su se malo bavili. Dijelom je to bilo zbog oskudnosti podataka o tome u izvorima, a dijelom zato što su nastojali umanjiti važnost franačkog utjecaja na ovo područje. Taj se odnos kneza političke cjeline u međuriječju u osnovi određivao po analogiji s drugim franačkim *vazalnim oblastima*.⁴⁷ U prvom redu se naglašava činjenica, nadovezujuća se na misao o postojanju političke cjeline u međuriječju od prije uspostave franačke vlasti, kako ta politička cjelina ima domaćega kneza, to jest kneza kojeg ne postavljaju Franci, koji tom političkom cjelinom upravlja samostalno.⁴⁸ Šišić 1925.

⁴² Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 118.

⁴³ V. Klaić, *Povjest Hrvata*, 129–131; Šišić, *Hrvatska povijest*, 76.

⁴⁴ Kukuljević Sakcinski, nav. dj. (bilj. 12), 10; Rački, „Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća: III. Vrhovna državna vlast. Odnosaj medju crkvom i državom“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 22/91 Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički (1888): 129–130; Isti, *Odlomci iz državnoga prava*, 49, 52–53; Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 196–197; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 59–60 učvršćenje kneževske vlasti vezuje uz ulogu kneza kao vojskovođe prilikom seobe Slavena.

⁴⁵ Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 136–137.

⁴⁶ Isto, 139–140.

⁴⁷ Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, znanstvena bilješka 14 na stranici 304.

⁴⁸ V. Klaić, *Povjest Hrvata*, 42–43; Kukuljević Sakcinski, nav. dj. (bilj. 12), 11; Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 119; Rački, *Odlomci iz državnoga prava*, 22; Smičiklas, *Poviest hrvatska*, 166; Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 304.

po analogiji s izborom Ladislava za Borninog nasljednika u *Dalmatinskoj Hrvatskoj* precizira kako su i *Panonski Hrvati* svoga kneza birali, ali ga je franački kralj potvrđivao na položaju.⁴⁹ Što se tiče pitanja u čemu bi se točno sastojala franačka vlast nad tom kneževinom, osim načelnog priznanja vrhovništva,⁵⁰ navedeni autori ne daju puno odgovora. Ljubić 1878. i Šišić 1906. se tim pitanjem ne bave, a Kukuljević Sakcinski 1881. govori tek o *njekoj vrsti gospodstva*.⁵¹ Rački 1861. pretpostavlja tek obvezu plaćanja *njekog dank*.⁵² Smičiklas 1882., koji *banovima* pridaje prvenstveno vojnu ulogu, s druge strane ustvrđuje kako franačka vlast znači da *ban posavski* ratuje tek kao *podvojvoda* pod zapovjedništvom *carskog vojvode*, konkretno furlanskoga markgrofa.⁵³ Klaić 1899. pretpostavlja prisutnost franačkih vojnih posada za obranu od Bugara.⁵⁴ Pretpostavku obveze vojne službe preuzima Šišić 1920.,⁵⁵ a 1925. i pretpostavku financijskih obveza u vidu darova.⁵⁶

Isto tako, svi ovi autori osim Kukuljevića Sakcinskoga ističu podređenost ovoga kneza furlanskome markgrofu, ali ne utvrđuju što bi to točno značilo.⁵⁷ Jedino Smičiklas 1882., a 1925. to preuzima i Smičilas, precizira kako je furlanski markgrof ovome knezu bio nadređeni u vojnome smislu.⁵⁸

Franjo Rački u svojoj studiji 1881. – 1893. zauzima potpuno drugačiji stav te kneževinu *dolnju Panoniju* smatra tvorevinom Franaka koji su ju uspostavili kao svoju *upravnu oblast*.⁵⁹ On u toj studiji ujedno prvi u modernoj hrvatskoj historiografiji promatra razvoj u međuriječju prije 10. stoljeća odvojeno od onog u hrvatskoj kneževini u Dalmaciji.⁶⁰ Zbog toga sad ne posvećuje pažnju tome da analizira unutarnje uređenje *dolnje Panonije*, ali niti njezin odnos prema franačkoj vlasti, osim da su ju Franci smatrali sastavnim dijelom svoje države.⁶¹ Ovakav odvojeni pristup prema političkoj cjelini na ovome područje nije imao odaziva u hrvatskoj historiografiji skoro stotinu godina.

⁴⁹ Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 304.

⁵⁰ Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 119; Rački, *Odlomci iz državnoga práva*, 22; Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 304.

⁵¹ Kukuljević Sakcinski, nav. dj. (bilj. 12), 11.

⁵² Rački, *Odlomci iz državnoga práva*, 22.

⁵³ Smičiklas, *Povijest hrvatska*, 166.

⁵⁴ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, 43.

⁵⁵ Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 72.

⁵⁶ Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 304.

⁵⁷ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, 43; Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 119; Rački, *Odlomci iz državnoga práva*, 22; Šišić, *Hrvatska povijest*, 34; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 71.

⁵⁸ Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 166; Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 304.

⁵⁹ Rački, „Zemljišni obseg“, 106.

⁶⁰ Isto, 108–109.

⁶¹ Isto, 106–107.

Poslije te sinteze nastaje stanka od skoro 50 godina tijekom kojih hrvatska historiografija nije posvećivala veću pažnju ovom pitanju. U svojoj sintezi iz 1971. Nada Klaić se i dalje fokusira na pitanje načina okrupnjivanja župa u kneževine, no tom pitanju pristupa na sasvim drugačiji način. U prvom redu kritizira stariju hrvatsku historiografiju što u većini slučajeva nije jasno definirala pojmove kojima barata pri opisivanju društveno – političkog razvoja Slavena, a onima koji jesu nastojali ustanoviti model tog razvoja predbacuje što su u svojim teorijama polazili od pretpostavki o esencijalnim društvenim obilježjima Slavena („totalitarne“ teorije). Umjesto toga, ona u duhu marksističke historiografije oblikovanje države, a prema njoj se sve te slavenske političke cjeline mogu smatrati državama, vidi kao ishod procesa društvenog raslojavanja.⁶² Premda za hrvatsku kneževinu u Dalmaciji isključuje mogućnost da je njezin nastanak bio dovoljan autohtoni proces raslojavanja,⁶³ kakav su istočnoblokovske historiografije (sovjetska, poljska) nastojale dokazati za svoje zemlje,⁶⁴ čini se da slijed zbivanja smatra mogućim za prostor savsko–dravskoga međuriječja. Prema njoj bi već u vrijeme Avarskoga Kaganata taj proces raslojavanja u panonskih Slavena toliko uznapredovao da bi doveo do uspostave *Ljudevitove kneževine* vjerojatno još za života Karla Velikoga.⁶⁵ O ulozi Franaka u formiranju te kneževine iznosi donekle proturječne stavove, preuzete iz ranije historiografije,⁶⁶ a za Ljudevita osobno ustvrđuje tek kako je *poput ostalih franačkih vazala vjerojatno domaći knez postavljen bez sumnje pod istim uvjetima kao i ostali*. Za naslov kneza Donje Panonije ističe da je to naslov koji mu pridaju franački anali⁶⁷ (Nada Klaić u ovoj sintezi ne razjašnjava pojam „Donje Panonije“); u sintezi iz 1990. pretpostavlja i mogućnost da si je taj naslov upravo Ljudevit sam nadjenuo kako bi naglasio kontinuitet s antičkom baštinom.⁶⁸ Prva u hrvatskoj historiografiji uzima da Ljudevitova kneževina nije bila podređena furlanskome markgrofu.⁶⁹ Prema Nadi Klaić zbog povoljnih uvjeta za poljoprivredu pridvorno se gospodarstvo, a s njime i feudalni sloj, nakon prestanka avarske vlasti tako brzo razvija da Ljudevit nakon svega petnaestak godina smatra uvjete dovoljno zrelima za zbacivanje franačkog pokroviteljstva i uspostavu samostalne države s feudalnim uređenjem.⁷⁰ Poticaj za to bio bi mu pretpostavljeni pokušaj uključivanja Franaka u feudalni sloj njegove kneževine.

⁶² N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 141–148.

⁶³ Isto, 151.

⁶⁴ Isto, znanstvena bilješka 1 na stranici 141,

⁶⁵ Isto, 208–209, 212.

⁶⁶ Isto, 169, 172.

⁶⁷ Isto, 208.

⁶⁸ Ista, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku* (Zagreb: Globus, 1990), 48.

⁶⁹ Ista, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 168–169.

⁷⁰ Isto, 157–158, 164, 169, 208–209, 212.

Do vremena ustanka društveno raslojavanje u njegovoj kneževini bi dovelo do toga da se Ljudevit ne može pouzdati u šire slojeve stanovništva, već je primoran tražiti izvanjske saveznike, što bi prema Nadi Klaić bio razlog njegovom zbližavanju sa *Slovencima*, *Timočanima* i *Bodričima*.⁷¹

Nada Klaić je u svojoj sintezi iz 1990. napustila ovaj model funkcioniranja društva u Panoniji i kroz narednih se dvadesetak godina u hrvatskoj historiografiji ova tema nije sustavnije obrađivala. Neven Budak u svojoj knjizi iz 1994. vrlo šturo navodi kako je *kneževina između Save i Drave* nastala zbog nastojanja Franaka (a kasnije i Bugara) da na tome području uspostave pograničnu upravnu cjelinu,⁷² čime prvi nakon Račkoga 1881. – 1893. tu političku cjelinu promatra kao prvenstveno franačku tvorevinu. Za uređenje te političke cjeline tek šturo kaže kako je društvo kojim je Ljudevit kao vladao moglo biti samo gentilno, a da se feudalna struktura razvila tek kasnije, pritom ne pojašnjavajući pojmove *gentilno / feudalno*.⁷³ Ističe tek kako je prije toga Ljudevit svakako priznao franačku vlast jer franački anali njegov otpor nazivaju pobunom.⁷⁴ Ovom je pitanju, premda kao sporednom, jasnije pristupio Ančić u svom članku iz 2001. Govoreći o uspostavi hrvatske države u Dalmaciji pretpostavlja veliki franački kolonizacijski projekt Slavena na područje opustošeno u ratovima s Avarskim Kaganatom.⁷⁵ Jedan dio tih Slavena bi pritom nastanio područje u Panoniji, izvan opsega hrvatske kneževine u Dalmaciji.⁷⁶ Te novodoseljene slavenske skupine i one nastanjene još iz vremena avarske vlasti s vremenom bi bile obuhvaćene u *Donjopanonsku kneževinu* na čelu s knezom Ljudevitom.⁷⁷ Tako bi njegov položaj bio analogan germanskim plemenskim vođama iz vremena Seobe naroda iako se ne zna koji bi bio njegov „gens“.⁷⁸ Ovakvo viđenje Ljudevitove vlasti, iako ga ne razlaže tako detaljno, preuzima i Budak u sintezi iz 2018.⁷⁹

Hrvoje Gračanin se u svojoj sintezi iz 2011. u biti vraća na kasniji pristup Račkoga. On Ljudevitovu *Donjopanonsku kneževinu* gleda isključivo kao franačku političku tvorevinu i

⁷¹ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 209.

⁷² Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 62.

⁷³ Isto, 103, 157.

⁷⁴ Isto, 103.

⁷⁵ Ančić, *Hrvatska u karolinško doba*, 10.

⁷⁶ Isto, 6.

⁷⁷ Isto, karta 3. na stranici 11, 17.

⁷⁸ Isto, 13, 17.

⁷⁹ Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 180–181.

nastoji je čim jasnije smjestiti unutar franačkog upravnog sustava. U tom smislu on je smatra tek upravnom podjedinicom unutar Furlanske margrofovije.⁸⁰

Ova dva pristupa, gdje jedan promatra funkcioniranje kneževine kojom vlada Ljudevit kroz njezin položaj unutar franačke strukture vlasti, a drugi promatra koja bi društvena struktura omogućila Ljudevitu kontrolu nad pučanstvom kneževine bez uloge vanjskih čimbenika, spaja Krešimir Filipec u svojoj sintezi iz 2015. On Ljudevitovu *Donju Panoniju* smatra, uz hrvatsku kneževinu u Dalmaciji, jednom od dviju oblasti u sastavu *Forojulijske markrofovije* koje su poslije dolaska tog područja pod vlast Franaka ustrojene na poseban način. Na taj način Filipec funkcioniranje političke cjeline u međuriječju opet vezuje uz funkcioniranje hrvatske kneževine u Dalmaciji. Te dvije oblasti se razlikuju od dijela te markrofovije pod izravnom franačkom upravom, ali i od plemenskih *klijentelnih kneževstava*, primjerice *Timočana i Abodrita* (Bodriča),⁸¹ dalje na istoku koja kraj vrhovne franačke vlasti zadržavaju svoje autonomno unutarnje uređenje.⁸² Za hrvatsku kneževinu u Dalmaciji na temelju naslova domaćih vladarâ tijekom 9. stoljeća ustvrđuje da su ju Franci ustrojili tako da su *knezu* jednog od tamošnjih plemena (konkretno Hrvata) dali vlast nad cijelom oblasti kao svom predstavniku, odnosno *vojvodi u rangi grofa*. *Donja Panonija* bi, prema Filipcu, bila uređena na isti isti način s tom razlikom da se za Ljudevita ne zna poglavar kojeg *naroda ili plemena (više njih)* bi on bio.⁸³

⁸⁰ Gračanin, *Južna Panonija*, 153–156.

⁸¹ Filipec, nav. dj. (bilj. 31), 73–74.

⁸² Isto, 101.

⁸³ Isto, 74–75.

3.1.3. Bugarski prodori uz Dravu i knez Ratimir

Poslije ugušenja Ljudevitovog ustanka pa sve do pojave kneza Braslava nekoliko desetljeća kasnije u pisanim izvorima nema podataka koji bi se pouzdanije mogli vezati uz ovo područje pa je u tom smislu teško odrediti kojoj političkoj cjelini je to područje tada pripadalo. O tome se najviše raspravljalo na temelju vezivanja uz ovo područje nekih od vladarskih imena koja se tada javljaju. Nakon bugarskih prodora uz Dravu 827. i 829. prvi podatak koji se može vezati uz ovo područje je pojava kneza Ratimira. On je pružio utočište knezu Pribini koji je bio u napetim odnosima s Francima. Zbog toga su Franci 838. pokrenuli pohod protiv Ratimira pred kojim je Ratimir morao pobjeći. Kako je Pribina neko vrijeme bio proboravio kod Bugara, povjesničari su često povezivali Ratimira s bugarskim prodorima desetak godina ranije. Pitanje političke pripadnosti ovoga područja od prestanka Ljudevitovog otpora Francima 822. do franačkog pohoda protiv Ratimira 838. može se podijeliti kroz tri vremenska odsječka: stanje od Ljudevitovog bijega 822. do prvoga bugarskog prodora 827.; stanje od prvoga bugarskog pohoda 827., kad Bugari svrgavaju „slavenske knezove“ i postavljaju bugarske upravitelje, do drugoga 829.; te stanje od drugoga bugarskog pohoda 829. do Ratimirovog bijega 838.

Pitanjem što se zbivalo na ovom području neposredno nakon Ljudevitovog ustanka malo se tko izravno bavio. Šišić 1906. i Budak 1994. primjerice tek šturo ustvrđuju da je nakon Ljudevitovog bijega naprosto obnovljena franačka vlast na ovome području.⁸⁴ Oni koji jesu, najčešće su polazili od pretpostavke da je bugarski prodor uz Dravu 827. obuhvatio područje međuriječja pa smatrali da su Franci područje nekadašnje Ljudevitove kneževine nakon njegovog bijega dodijelili vlasti više knezova koji bi eventualno svaki vladao zasebnom političkom cjelinom, što ti autori većinom nisu dublje analizirali. Najčešće su naglašavali pretpostavku da su te poglavare (koje se redovito shvaća drukčijom vrstom vladara od Ljudevita iako franački godišnjaci za njih koriste isti naziv) postavili Franci,⁸⁵ a zanemarivali činjenicu da ih franački godišnjaci izričito nazivaju knezovima Slavena.⁸⁶ Tako Nada Klaić 1971. te poglavare izričito naziva *franačkim knezovima*,⁸⁷ a Vjekoslav Klaić 1899. čak *franačkim činovnicima*.⁸⁸ Gračanin 2011. detaljnije obrazlaže ovu tezu te smatra kako su Franci uslijed Ljudevitovog ustanka zaključili da bi vlast pojedinca nad cijelim međuriječjem

⁸⁴ Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 18; Šišić, *Hrvatska povijest*, 36–37.

⁸⁵ Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 180; Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 120; Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 322–323; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 75–76.

⁸⁶ Rački, „Zemljišni obseg“, 112 je iznimka u tom pogledu.

⁸⁷ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 212.

⁸⁸ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, 50.

mogla predstavljati ugrozu njihovoj vlasti pa su umjesto jednom knezu vlast u dotadašnjoj *Donjopanonskoj kneževini* prepustili *vođama pojedinih slavenskih skupina naseljenih u Panoniji*.⁸⁹ I Ljubić u svom članku iz 1878. smatra najvjerojatnijim kako su neposredno nakon Ljudevitovog bijega Franci *Posavsku Hrvatsku* razdijelili na *više kotara* kako bi je učinili pokornijom, ali zbog vrlo osebujnog tumačenja navoda u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom* ustvrđuje da bi takvo stanje prestalo već prije 826. i ne dovodi ga u vezu sa „slavenskim knezovima“ koje smjenjuju Bugari. Ljubić slijedi tezu po kojoj se navod o franačkim nasiljima nad Hrvatima odnosi na stanovništvo međuriječja, ali ga vremenski ne vezuje uz vrijeme prije Ljudevitovog ustanka, već uz vrijeme samog Ljudevitovog ustanka. Iz toga izvodi i zaključak da je i uspješan hrvatski ustanak protiv Franaka pod vodstvom Porina, o kojem izvještava 30. poglavlje djela *O upravljanju carstvom*, zapravo jedan inače nezabilježeni ustanak u *Posavskoj Hrvatskoj* koji bi se zbio između 822. i 826, a Porin bi bio njezin knez i Ljudevitov srodnik.⁹⁰ Ova identifikacija Porina ostala je potpuno osamljena u hrvatskoj historiografiji. *Posavska Hrvatska* bi, prema Ljubiću, onda ostala nezavisna zahvaljujući osloncu na Svetu Stolicu i vjerojatno Bugare, koji ratuju protiv Franaka, sve do franačkog pohoda protiv Ratimira 838.⁹¹ Smičiklas se 1882. nadovezuje na Ljubića utoliko što bugarski prodor 827. (onaj 829. ni ne uzima u obzir) ne vezuje uz međuriječje, što smatra da je već prije 827. postojalo ratno stanje između Franaka i Bugara i što smatra da se navod o uspješnosti hrvatskog rata protiv Franaka odnosi na konačan ishod Ljudevitovog ustanka, ali ne prihvaća Ljubićevu identifikaciju Porina, a Bugarima pridaje puno veću ulogu.⁹² On ovo područje stavlja u širi kontekst promjena bugarske i franačke vlasti nad određenim skupinama i ustvrđuje da niti nakon Ljudevitovog bijega Franci nisu ovladali ovim područjem, već da je stanovništvo ovoga područja nastavilo pružati otpor Francima i dalje uz podršku Bugara. Tako bi bugarski kan Omurtag 824. želio pregovarati s Francima o miru jer se s njima Bugari nalaze u ratu već otprije, doduše neizravno.⁹³ Tako Smičiklas smatra bi *posavska Hrvatska* zahvaljujući bugarskoj podršci ostala samostalna od vremena Ljudevita pa sve dok se knez Braslav nije poklonio caru Karlu III. Debelomu kako bi se odupro pritisku moravskog kneza Svatopluka, dakle 819. – 884.⁹⁴

⁸⁹ Gračanin, *Južna Panonija*, 172–173.

⁹⁰ Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 120–121.

⁹¹ Isto, 121.

⁹² Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 176–178.

⁹³ Isto, 176.

⁹⁴ Isto, 177–179, 197.

Rački se u svojoj knjizi iz 1861. uopće ne osvrće na bugarske prodore iako ustvrđuje kako je ukinućem Furlanske markgrofovije 828. franačka vlast nad *Hrvatskom* pa tako i nad ovim područjem ostala tek nominalno,⁹⁵ a u studiji 1881. – 1893. uspostavu bugarske vlasti 827. gleda kao vrlo kratkotrajnu epizodu nakon koje su Franci obnovili svoju vlast, možda već slijedeće godine jer smatra da je Ratimir bio podložan franačkoj vrhovnoj vlasti.⁹⁶ Tako bi Ratimir bio tek jedan u nizu knezova *dolnje Panonije* koji tijekom 9. stoljeća vladaju pod franačkim vrhovništvom.⁹⁷ Tezu da su Franci već prije bugarskog pohoda 829. vratili vlast nad ovim područjem samostalno je iznio i Budak 1994. kao vjerojatniju alternativu Šišićevom stavu, no tada nije čvrsto stao iza nje. Takav slijed događaja objasnio bi činjenicu zašto 829. Bugari haraju područjem koje su bi zauzeli 827.⁹⁸ Gračanin je 2011. iznio vrlo slično, premda detaljnije, viđenje. Po njemu je bugarsko osvajanje 827. najvjerojatnije bilo ograničeno samo na istočni dio međuriječja, a Franci su ga ionako povratili već u protunapadu slijedeće godine.⁹⁹ Taj bugarski prodor bi ipak uvjerio Franke da je politička usitnjenost međuriječja isto loše rješenje pa obnavljaju *Donjopanonsku kneževinu* kojom onda vlada Ratimir.¹⁰⁰ Gračanin Ratimira ipak vidi više kao žrtvu okolnosti koju Franci svrgavaju zbog prisnosti s Pribinom jer sumnjaju da bi mogao pokrenuti pobunu poput Ljudevita.¹⁰¹

Djelovanje Ratimira prvi je uz Bugare u hrvatskoj historiografiji vezao Rački. On je u studiji 1881. – 1893. ustvrdio kako je knez Ratimir doduše vladao pod franačkim vrhovništvom, ali da je franačka vlast nad *dolnjom Panonijom* i toliko godina nakon Ljudevitovog ustanka bila toliko zazorna da je Ratimir imao plan uz pomoć Bugara se osamostaliti od Franaka pri čemu je Pribina djelovao kao posrednik, ali su Franci preduhitрили njegov plan i napali ga.¹⁰² Slično je i Smičiklas 1882. pretpostavio savezništvo Ratimira s Bugarima, samo što on u svom narativu pretpostavlja da je Ratimir bio jedan u nizu *hrvatskih banova sa sjedištem u Sisku* (ovo nije izraz koji Smičiklas doslovno koristi, ali ga je takvim okarakterizirao) koji je zahvaljujući bugarskom savezništvu sačuvao nezavisnost političke cjeline na ovome području.¹⁰³ Slično kao i Ljubić 1878. smatra kako se franački pohod protiv Ratimira 838. mogao dogoditi samo pod pretpostavkom da je Ratimir prije bio nezavisan

⁹⁵ Rački, *Odlomci iz državnoga práva*, 24.

⁹⁶ Isti, „Zemljišni obseg“, 112–113.

⁹⁷ Isto, 119.

⁹⁸ Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, znanstvena bilješka 215 na stranici 105.

⁹⁹ Gračanin, *Južna Panonija*, 172–175.

¹⁰⁰ Isto, 177.

¹⁰¹ Isto, 176, 178.

¹⁰² Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 113.

¹⁰³ Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 178.

vladar.¹⁰⁴ Prema Smičiklasu je čak i Ratimirov bijeg pred Francima, uslijed pohoda izazvanog pretpostavljenim Ratimirovim savezništvom protiv Franaka s *njekom Slavenima preko Drave*, tada predstavljao privremeno povlačenje, a ne stvarni prestanak vlasti.¹⁰⁵ Tu je tezu više od stotinu godina kasnije samostalno opet iznio Filipec. Klaić u sintezi iz 1899. iznosi daleko suzdržaniji zaključak. On ustvrđuje kako je drugim bugarskim prodorom 829. nestalo svake franačke vlasti nad *Slovinskom zemljom*, nakon što su već u prvom pohodu Bugari protjerali *franačke činovnike*. U nastalom vakuumu moći u njoj na vlast oko 830. dolazi Ratimir. Klaić tada iznosi mogućnost da je *Ratimar* prvo bio bugarski vazal, ali smatra da se ubrzo osamostalio.¹⁰⁶ Šišić, koji je u sintezi 1906. u osnovi slijedio stav Račkoga,¹⁰⁷ 1920. i kasnije daje još veću važnost Bugarima, nego Klaić i ustvrđuje kako su Bugari svojim prodorima zauzeli cijelo međuriječje gdje su istočno dio stavili pod svoju izravnu vlast, a u zapadnome dijelu, u suženoj *Panonskoj Hrvatskoj*, vladao bi Ratimir kao svojevrsan bugarski eksponent.¹⁰⁸ Tu tezu u širokim je crtama slijedila Nada Klaić,¹⁰⁹ a u prvo vrijeme i Budak koji je u knjizi iz 1994.¹¹⁰ usto iznio i alternativno objašnjenje, kao što je spomenuto na drugome mjestu (vidi str. 21).

Na Šišićevu tezu ciljano se okomio Margetić 1994. On je ukazao na činjenicu da se iz samog teksta izvora ne može zaključiti da je Ratimir 838. bugarski vazal.¹¹¹ On pohod protiv Ratimira 838. promatra u kontekstu unutarfranačkih sukoba gdje markgrof Ratbod kao predstavnik carevića Ludovika Njemačkoga koji upravlja franačkim istočnim zemljama napada Ratimira koji je neizravni eksponent carevića koji upravlja Italijom¹¹² (ovo će biti više objašnjeno u poglavlju 4.1.b). Filipec je 2015. na neki način kombinirao Šišićevu, Margetićevu i Ančićevu teoriju. Ustvrđuje kako su Bugari zauzeli samo istočni dio međuriječja i najskloniji je mogućnosti da je upravo tamo vladao Ratimir kao bugarski upravitelj.¹¹³ On bi 838. privremeno uzmaknuo pred Francima, ali bi istočni dio međuriječja ostao pod bugarskom vlašću.¹¹⁴ Ovim područjem se puno manje bavi i ne daje konkretne zaključke, no iznosi mogućnost da su suženom *vojvodinom Donjom Panonijom* poslije

¹⁰⁴ Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 121; Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 197.

¹⁰⁵ Isto, 179.

¹⁰⁶ V. Klaić, *Povjest Hrvata*, 50.

¹⁰⁷ Šišić, *Hrvatska povijest*, 38.

¹⁰⁸ Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 324; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 76.

¹⁰⁹ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 212.

¹¹⁰ Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 18.

¹¹¹ Lujo Margetić, „Pitanja iz najstarije povijesti Zagrebačke biskupije i Slavonije“, *Croatica Christiana periodica* god. XVIII, br. 34 (prosinac 1994): 21.

¹¹² Isto, 24.

¹¹³ Filipec, nav. dj. (bilj. 31), 116–117, 132, 146.

¹¹⁴ Isto, 145.

Ljudevitovog ustanka upravljali franački grofovi među kojima bi mogao biti i Salahon, grof kod kojeg se na kraju Pribina sklonio.¹¹⁵ To suženje *Donje Panonije* vezuje uz ukidanje i podjelu Furlanske markgrofovije 828.,¹¹⁶ no uzima u obzir i mogućnost da se to suženje dogodilo neposredno nakon Ljudevitovog bijega.¹¹⁷ Filipec također prvi iznosi mogućnost da je Salahon mogao biti Slaven jer u to vrijeme djeca novopokrštenih Slavena već dobivaju imena svojih franačkih kumova.¹¹⁸ Filipec 2015. u biti nastoji, kako je to sumirao Budak 2018. i ocijenio mogućim, da je Ljudevitova *Donja Panonija* s vremenom svedena na opseg koji je kasnije u razvijenoj i kasnoj srednjem vijeku imala Slavonija.¹¹⁹

¹¹⁵ Filipec, nav. dj. (bilj. 31), 116–117, 128, 146.

¹¹⁶ Isto, 145.

¹¹⁷ Isto, 116–117.

¹¹⁸ Isto, 117, znanstvena bilješka 379 na stranici 145.

¹¹⁹ Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 182.

3.1.4. Pitanje političkog sjedinjenja ovoga područja s političkom cjelinom u Zadunavlju prije kneza Braslava

Kad se govori o vremenu od uspostave franačke vlasti na prijelazu 8. u 9. stoljeće pa do vremena dolaska Mađara stotinjak godina kasnije, jedno od pitanja koje se postavlja je i je li Drava i tada predstavljala političku granicu ili su krajevi s obje strane rijeke bili politički objedinjeni i na kojoj razini. To pitanje se postavlja jer se za nijednog od imenom spomenutih knezova tijekom tog vremena na širem panonskom području ne može na temelju samih izvora utvrditi točan zemljopisni opseg vlast i dok Ljudevit koji upravlja „Donjom Panonijom“ vlada i Siskom, kako to javljaju *Godišnjaci Franačkog Kraljevstva*, „Donja Panonija“ koju spis *O pokrštenju Bavaraca i Karantanaca* veže uz Pribinu i Kocelja, a *Regensburški nastavak Fuldskih godišnjaka* uz Braslava obuhvaća samo područja sjeverno od Drave. Tu se postavlja i pitanje identifikacije kneza Mutimira kojeg papa Ivan VIII. pismom nuka da se „po načinu svojih predaka“ podvrgne „Panonskoj dijecezi“, a koji je vremenski vrlo blizak Kocelju (dalje u tekstu: rečeni Mutimir). Na ta se pitanja u hrvatskoj historiografiji davalo različite odgovore, a ovisno o tome koje su odgovore davali, povjesničare se može svrstati u nekoliko skupina.

a) Pobornici ideje o trajnom razgraničenju na Dravi

Ovaj stav iznio je Rački u svojoj knjizi iz 1861. i ostao joj je dosljedan u studiji 1881. – 1893. Za njega Drava zapravo predstavlja vjekovnu granicu gdje jedino vladavina Braslava, za kojeg izvori izričito navode da je na upravu dobio i područja sjeverno od Drave, predstavlja iznimku. Tako on nije niti pomišljao da bi Pribina ili Kocelj vladali ovim područjem.¹²⁰ Za rečenoga Mutimira 1861. ustvrđuje da se radi o istoimenome srpskom knezu,¹²¹ ali u studiji ga smatra knezom *dolnje Panonije* i to u biti uzima kao alternativu mogućnosti da bilo Pribina bilo Kocelj vladaju ovim područjem.¹²² Račkoga slijedi Smičiklas 1882.,¹²³ i Šišić 1906.¹²⁴ Margetić je blizak ovom stavu već zbog toga što pretpostavlja politički kontinuitet na ovome području sve od 830-ih pa do 1070-ih, a kao glavni argument za 9. stoljeće daje činjenicu da niti za Pribinu niti Kocelja nije zabilježeno da bi dobili posjede

¹²⁰ Rački, „Zemljišni obseg“, 118; Isti, *Odlomci iz državnoga práva*, 30.

¹²¹ Isto, 24–25.

¹²² Isti, „Zemljišni obseg“, 116, 118.

¹²³ Smičiklas, *Poviest hrvatska*, 197.

¹²⁴ Šišić, *Hrvatska povijest*, 38.

u *Slavoniji*.¹²⁵ Također, osvrnuvši se vrlo detaljno na raniju historiografsku raspravu o identifikaciji rečenoga Mutimira te na geopolitičke okolnosti 9. stoljeća priklanja se i kasnijemu mišljenju Račkoga o tom pitanju.¹²⁶ Osvrće se i na „kraljevstvo Slavena“ koje uz kraljevstva Čeha i Moravljana dobiva Karlman prilikom diobe karolinškog nasljedstva 876. i smatra da bi se pod tim izrazom moglo misliti na stanovnike *Slavonije*, no po analogiji s tadašnjim položajem Čeha i Moravljana zaključuje kako Karlman nad ovim područjem nije imao nikakvu stvarnu vlast.¹²⁷ Vrlo podrobno analizirajući način na koji franački izvori pišu o Braslavu suprotstavlja se i mišljenju nekih ranijih povjesničara (o kojima će biti riječi u poglavlju 3.1.5.c) koji su tvrdili kako je nakon razdoblja nezavisnosti političke cjeline u međuriječju Braslav priznao franačku vlast te ustvrđuje kako se vazalni odnos prema Francima odnosio samo na *Donju Panoniju* sjeverno od Drave koju je Braslav dobio na upravu 896., a da se za *Slavoniju* Braslav nije držao njegovim vazalom (Ludovika Njemačkoga), već ga je priznavao samo kao formalno nadređenog, ne objašnjavajući što bi zapravo takva razlika trebala značiti u kontekstu toga vremena.¹²⁸ Na izvorni stav Račkoga vraćaju se Gračanin i Filipec u svojim sintezama iz 2011., odnosno 2015. Gračanin je ponudio i alternativnu identifikaciju riječice „Valchau“ duž koje Pribina dobiva neke posjede, ubikacija koje južno od Drave se uzimala kao jedini konkretan dokaz da su Pribina i Kocelj vladali južno od Drave, smjestivši je sjeverno od Drave.¹²⁹ Filipec se više pozabavio pitanjem dviju „Donjih Panonija“ te ustvrdio kako se izraz „Donja Panonija“ u spisu *O pokrštenju Bavaraca i Karantanaca* odnosi samo na internu podjelu misijskih područja Salzburške nadbiskupije, koja su obuhvaćala samo područja sjeverno od Drave, pa da ta salzburška „Donja Panonija“ nema veze s Ljudevitovom.¹³⁰

b) Pobornici ideje o protezanju vlasti knezova Pribine i Kocelja na jug od Drave

Tezu da je Pribina, a zatim njegov sin nasljednik Kocelj, vladao i područjem savsko–dravskoga međuriječja prvi je iznio Ljubić u svom članku iz 1878. On pretpostavlja da je izgnani njitranski knez Pribina došao Ratimiru kako bi mu pomogao u oružanom otporu protiv Franaka pa u Pribininom pomirenju s Francima vidi Pribininu izdaju Ratimira. Tako je

¹²⁵ Margetić, nav. dj. (bilj. 111), 22, 26.

¹²⁶ Isto, 26–31.

¹²⁷ Isto, 26.

¹²⁸ Isto, 31–32.

¹²⁹ Gračanin, *Južna Panonija*, 181–182.

¹³⁰ Margetić, nav. dj. (bilj. 111), Sl. 36 na stranici 104, 147–149, 156–157, 277.

ustvrdio da je nakon protjerivanja Ratimira *Posavsku Hrvatsku* dobio Pribina za nagradu kao franačko leno još i prije, nego bi kao leno dobio područje sjeverno od Drave, a potom tim krajevima vladao i Pribinin sin Kocelj. To Ljubić potkrjepljuje i interpretacijom po kojoj je Sveti Metod pod Koceljevim pokroviteljstvom kao „sirmijski biskup“ doista stolovao u Sirmiju, dakle gradu koji Ljubić pripisuje *Posavskoj Hrvatskoj*.¹³¹ Ljubić izostavlja rečenoga Ratimira i smatra kako je poslije Koceljeve smrti 874/5. ovo područje područje pripojeno državini Karlomana (*Koruškoj*), a poslije 880. njegovog sina Arnulfa. Braslava, prvi put spomenutoga 884., smatra opet nezavisnim vladarom *Posavske Hrvatske*¹³² kao što nezavisnim vladarima smatra sve imenovane vladare poslije Ljudevita u međuriječju čija vlast ne prelazi na sjever od Drave. Da su Pribina i Kocelj vladali područjima s obje strane Drave smatra i Kukuljević Sakcinski u svojoj studiji iz 1881. u kojoj se vrlo ugrubo bavi političkim zbivanjima na ovome području tijekom 9. stoljeća. Naprosto pretpostavlja kontinuitet od Ljudevita preko Ratimira, Pribine i *Kocela* do Braslava kao vladara *hrvatsko – slovenske države* (*Sloveni* su ovdje Slaveni) / *panonsko – hrvatske države* (ignorirajući pritom kompleksnost političkih zbivanja tijekom većine 9. stoljeća).¹³³ Klaić u svom djelu iz 1882., kad još nema razrađen stav, okvirno slijedi narativ Račkoga iz prethodne 1881.,¹³⁴ ali u sintezi iz 1899. slijedi Ljubićev, premda u mnogo suzdržanijem obliku. Tako Ratimira smatra 838. nezavisnim vladarom, ali franačko protjerivanje Ratimira uopće ne dovodi u vezu s Pribinom. Ustvrdjuje kako se nakon pretpostavljenog Ratimirovog protjerivanja *Slovinska zemlja* najvjerojatnije prvotno našla pod upravom *franačkih grofova*,¹³⁵ ali da ju kasnije 845. Pribina, koji već otprije vlada sjeverno od Drave, dobiva kao leno. Klaić nasuprot Račkome ne smatra kako vladavina Ratimira isključuje mogućnost vlasti *Kocela* i ustvrdjuje kako je *Slovinskom zemljom* prvotno vladao i Kocelj (naslijedio poginulog Pribinu 861.), ali ubrzo njome ovladava rečeni Ratimir (Papino pismo njemu datira se u 872./3.) kao nezavisan vladar.¹³⁶ Slično kao Smičiklas i Klaić sve vladare političke jedinice u međuriječju koje izvori izričito ne opisuju kao franačke vazale smatra nezavisnim vladarima. Tako Braslava smatra nasljednikom Mutimira kao nezavisnog vladara, koji tek 884., poklonstvom caru Karlu III. Debelomu postaje franačkim podložnikom.¹³⁷ Kod Šišića se može pratiti određena evolucija

¹³¹ Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 121–122.

¹³² Isto, 122.

¹³³ Kukuljević Sakcinski, nav. dj. (bilj. 12), 8, 11.

¹³⁴ Vjekoslav Klaić, *Slavonija od X. do XIII. stoljeća* (Zagreb: Dionička tiskara, 1882), 21.

¹³⁵ Isti, *Povjest Hrvata*, 51, 54.

¹³⁶ Isto, 54.

¹³⁷ Isto, 66.

njegovog stava o Prbini i Kocelju. Dok u sintezi iz 1906. u osnovi slijedi narativ Račkoga,¹³⁸ u sintezi iz 1920. je blizak Klaiću. Krajnje šturo navodi kako su poslije 845. ovim područjem vjerojatno vladali Pribina i Kocelj,¹³⁹ a rečenoga Mutimira izostavlja. U sintezi iz 1925. iznosi mnogo čvršći stav. Tada zaključak da Kocelj vlada i područjem međuriječja dokazuje identificirajući franačkog vojvodu Kozila, koji prema 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom* pogiba u uspješnom ratu dalmatinskih Hrvata za oslobođenje od Franaka, s njime i identificirajući taj hrvatski rat za nezavisnost s hipotetskim ratom koji Kocelj 870-ih vodi protiv hrvatskoga kneza Domagoja¹⁴⁰ te identificirajući rijeku „Valchau“ duž koje Pribina dobiva selišta u posjed s rječicom Sloboštinom u današnjoj Slavoniji.¹⁴¹ Također izričito odbacuje mogućnost da je rečeni Mutimir bio knez *Panonske Hrvatske* identificirajući ga s tovrremenim srpskim knezom toga imena.¹⁴² Nada Klaić cijelome pitanju pristupa iz sasvim drugačijeg kuta. Ona za širi panonski prostor uvelike preuzima narativ slovenskog povjesničara Boge Grafenauera u koji uklapa široke crte Šišićevog narativa iz 1920. Tako ona područja s obje strane Drave tijekom druge polovice 9. stoljeća sagledava kao jedinstvenu *Donju Panoniju* čiju povijest promatra u kontekstu formiranja *plemenske vojvodine Karantanije* u smislu društvenih procesa dugoga trajanja.¹⁴³ Tako ona prva u hrvatskoj historiografiji zbivanja na ovome području tijekom 9. stoljeća smješta u širi kontekst zbivanja u franačkim zemljama. Pritom vrijeme Braslava kojemu prema interpretaciji Nade Klaić Arnulf Karantanski povjerava *Slavoniju* da u njoj organizira obranu protiv Mađara, čime se ta *kneževina Braslava* na neki način izdvaja iz *Donje Panonije*, predstavlja iznimku.¹⁴⁴ U tom smislu ona protezanje Pribinine i Koceljeve vlasti na ovo područje ni ne problematizira. Pitanje odnosa nadležnosti furlanskog markgrofa i prefekta Istočne marke joj tu nije relevantno jer ustvrđuje da su se područja pod upravom domaćih knezova, pa tako i ovo, tada nalazila izvan sustava maraka.¹⁴⁵ Ta *Donja Panonija* od sredine 9. stoljeća čini dio državine franačkog kraljevića Karlmana,¹⁴⁶ a od 876. Arnulfa Karantanskoga.¹⁴⁷ Iz nje se izdvaja nakratko tijekom Karlmanove pobune protiv oca kada Pribina, *markgrof u Donjoj Panoniji*, ostaje vjeran kralju do svoje pogibije 860/1.¹⁴⁸ i opet u drugoj polovici 860-ih kad u

¹³⁸ Šišić, *Hrvatska povijest*, 38.

¹³⁹ Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 76–77.

¹⁴⁰ Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, znanstvena bilješka 49 na stranici 342, 357–360.

¹⁴¹ Isto, znanstvena bilješka 49 na stranici 342.

¹⁴² Isto, znanstvena bilješka 47 na stranici 342, 397–398.

¹⁴³ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 270–272.

¹⁴⁴ Isto, karta na stranici 271, 272; Isto, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, 71.

¹⁴⁵ Isto, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 168–169, 270.

¹⁴⁶ Isto, 270.

¹⁴⁷ Isto, 272.

¹⁴⁸ Isto, 270.

Koceljovom primanju izbjeglih Metodovih učenika Nada Klaić vidi njegovo stjecanje nezavisnosti od franačke vlasti i formiranje *samostalne slavenske države*.¹⁴⁹ Budak slično kao Nada Klaić ne nastoji izgraditi precizan narativ i uspostaviti uzročno – posljedičnu vezu za ovo područje tijekom razmatranoga razdoblja. U svojim radovima tijekom godina uzima u obzir velik broj različitih teorija drugih autora, rijetko se čvrsto opredjeljuje za neku od njih, ali prema novoiznesenim teorijama modificira stavove koje sam iznosi. Zbog toga ponekad zapada u proturječje. Tako je 1994. na jednome mjestu bez obrazlaganja prenio pretpostavku da su Pribina i Kocelj, nakon što su dobili vlast nad područjem oko Blatnoga jezera, dobili vlast i nad krajevima južno od Drave,¹⁵⁰ ali je na drugome mjestu u istoj knjizi iznio i oprečan stav (o čemu će više riječi biti u poglavlju 3.1.4.c). Narednih se godina kolebao između prihvaćanja i odbacivanja ove mogućnosti a 2003. je ta dva teksta iz knjige iz 1994. kombinirao u jedinstven narativ koji ipak nije posve koherentan jer Budak, kao ni Nada Klaić, ne razjašnjava zemljopisno pojmovlje koje koristi.¹⁵¹

c) Pobornici ideje o protezanju vlasti hrvatskoga kneza na sjever od Save

Sokol u svojim radovima u prvom redu nastojati dokazati da je od početka 9. stoljeća stanovništvo ovoga područja etnički hrvatsko, a manje mu je bitno razjasniti njegovu političku pripadnost pa dosta mijenja stavove. U svom radu iz 1990. prvi je pretpostavio pripadnost ovoga područja hrvatskoj kneževini u Dalmaciji već od početka 9. stoljeća. Do te teze dolazi s jedne strane polazeći od pretpostavke da je u to vrijeme stanovništvo toga područja etnički hrvatsko (o čemu će više biti riječi u poglavlju 4.1.a), a s druge strane dovodeći Bornin naslov „kneza Dalmacije“ u vezu s granicama gotske Dalmacije, koja je u vrijeme Teoderika bila obuhvatila i ovo područje. Premda tada ne precizira gdje bi se nalazilo područje Ljudevitove vlasti, isključuje mogućnost da je obuhvaćala i ovo područje, a knez Ljudevit bi Sisak zauzeo samo privremeno u kontekstu svoje pobune. To bi prema Sokolu bio i uzrok pohodu hrvatskog kneza Borne protiv Ljudevita 819.¹⁵² Ratimir pak bi vladao u daleko istočnijem

¹⁴⁹ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 272.

¹⁵⁰ Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 18.

¹⁵¹ Isti, „Hrvati u ranom srednjem vijeku“, u *Povijest Hrvata*, knj. 1, gl. ur. Franjo Šanjek (Zagreb: Školska knjiga, 2003), 67.

¹⁵² Vladimir Sokol, „Panonija i Hrvati u 9. stoljeću“, u: *Arheološka istraživanja u Podravini i kalničko-bilogorskoj regiji. Znanstveni skup Koprivnica, 14-17. X. 1986.*, ur. N. Majnarić-Pandžić, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 14], Zagreb 1990, 193–194.

području.¹⁵³ Nasuprot tezama u radu Sokol kasnije odustaje od ove teze o političkoj pripadnosti, ali ostaje pri tezi o hrvatskom etničkom identitetu stanovništva ovoga područja pa u tom smislu i kneževinu Ljudevita i Braslava, za koju prihvaća pretpostavku da obuhvaća ovo područje, smatra hrvatskom kneževinom. To *srednjovjekovno hrvatsko područje u Panoniji, Slovinje* bilo bi u bliskom odnosu s *hrvatskim vladarom* kako stoji u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom*,¹⁵⁴ čime Sokol postaje blizak Margetičevoj tezi iz 1994. U knjizi iz 1999. u suautorstvu s Mirjanom Matijević-Sokol za zadnja desetljeća 9. stoljeća dorađuje tu tezu. Opis opsega „Dalmacije“ u *Geografiji* Alfreda Velikoga, kralja Wessexa 871. – 899., autori interpretiraju tako da se zapravo radi o *Hrvatskoj* koja prema tome obuhvaća i međuriječje te to dovode u vezu s navodima iz Trpimirove darovnice (za koju uzimaju dataciju oko 840.)¹⁵⁵ Ipak, unutar te Dalmacije/Hrvatske bi *Slavonija-Slovinje*, odnosno *Slavonska Hrvatska* (naspram *Primorskoj Hrvatskoj*) imala nekakav poseban položaj jer prihvaćaju tezu Vladimira Koščaka iz 1982. po kojoj bi rečeni Mutimir zapravo bio kasniji hrvatski knez Mutimir, koji bi u vrijeme kneza Domagoja 870-ih upravljao u *Panoniji*, a zatim bi ga na tome području zamijenio Braslav.¹⁵⁶ Sokolova teza iz 1990. ipak je nadahnula teze koje iznosi Ančić u radovima iz 1997. i 2000. U tim radovima zajednička mu je teza da su poslije Ljudevitovog poraza Hrvati iz Dalmacije proširili vlast na ovo područje.¹⁵⁷ Međutim, mijenja stav o tome koje bi područje obuhvaćala ta Ljudevitova *Donjopanonska kneževina* i ne zalazi u detalje oko promjena njezinog statusa tijekom 9. stoljeća. Tako u članku iz 1997. ustvrđuje kako se od vremena Ljudevita do vremena Braslava radi o istoj kneževini koja doduše funkcionira isprekidano.¹⁵⁸ Ograničava se na tu dvojicu knezova i na temelju opisa smještaja Braslavove kneževine ustvrđuje kako je *Donjopanonska kneževina* u vrijeme Ljudevita obuhvaćala ovo područje i krajeve zapadnije, a zatim je ograničena samo na zapadnije krajeve.¹⁵⁹ Po tome što ovo proširenje Hrvata iz Dalmacije dovodi u vezu s navodom u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom* blizak je Margetičevoj tezi iz 1994. premda se ne referira na njega.¹⁶⁰ U knjizi pak iz 2001. u obzir za analizu uzima Ljudevita, Ratimira i Pribinu i ustvrđuje kako je *Donjopanonska kneževina* u vrijeme Ljudevita

¹⁵³ Sokol, „Panonija i Hrvati u 9. stoljeću“, 194.

¹⁵⁴ Isti, „Arheološka baština i zlatarstvo“, u *Hrvatska i Europa: kultura, znanost, umjetnost*, sv. I, ur. Ivan Supićić (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Agram, Školska knjiga, 1997), 136–137.

¹⁵⁵ Mirjana Matijević-Sokol – Vladimir Sokol, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira* (Zagreb; Milano: Hrvatski studiji = Studia Croatica; HEFTI, 1999), 21–26.

¹⁵⁶ Isto, 17, 20.

¹⁵⁷ Mladen Ančić, „From Carolingian Official to Croatian Ruler –The Croats and the Carolingian Empire in the First Half of the Ninth Century“, *Hortus artium medievalium* 3 (1997): 11; Isti, *Hrvatska u karolinško doba*, 26.

¹⁵⁸ Isti, „From Carolingian Official“, 9.

¹⁵⁹ Isto, 9, 11.

¹⁶⁰ Isto, 11.

obuhvaćala krajeve s obje strane Drave i imala sjedište na Blatnome jezeru, a Sisak je bio pogranična utvrda.¹⁶¹ Kako slično kao Nada Klaić politički položaj ovoga područja promatra prvenstveno u kontekstu franačkog upravnog ustroja, zapada u nepriliku kad mora objasniti odnos nadležnosti furlanskog markgrofa i prefekta Istočne marke.¹⁶² To pitanje 2001. rješava tvrdnjom da je furlanski markgrof bio Ljudevitu nadređen samo za dio *Donjopanonske kneževine* južno od Drave, a prefekt Istočne marke za dio sjeverno od Drave.¹⁶³ Pripajanje ovoga područja hrvatskoj kneževini u Dalmaciji nakon Ljudevitovog poraza Ančić vidi kao djelomično usklađenje granica franačkih upravnih cjelina niže razine s onima više razine (do ukidanja Furlanske markgrofovije).¹⁶⁴ Ančić 2001. ne precizira što bi se točno poslije Ljudevitovog poraza dogodilo s ostatkom *Donjopanonske kneževine*, no za Ratimira i Pribinu ustvrđuje da poslije pretpostavljenog povlačenja Bugara iz istočnoga međuriječja u biti upravljaju njezinim suženim područjem.¹⁶⁵ Iako 2001. uključuje i izvore koji se odnose na Braslava,¹⁶⁶ analizu završava vremenom Pribine pa ostavlja neodređenim kojim bi područjem Braslav vladao. Budak je inače već 1994. bio na jednom mjestu implicirao kako je Ljudevitova kneževina bila obuhvaćala područja s obje strane Drave tvrdnjom da su tek poslije njegovog poraza *Gornja i Donja Panonija* razgraničene na Dravi čime bi bila *uglavnom obnovljena nekadašnja administrativna podjela Rimskog carstva*.¹⁶⁷ Tu tezu ne razrađuje iako mu se javlja i u kasnijim tekstovima.¹⁶⁸ U članku iz 2000. i Budak je Ančićevu interpretaciju iz 1997. ocijenio mogućom i doveo je u vezu sa svojom ranijom tezom o proširenju vlasti hrvatske ranosrednjovjekovne države na okolicu Siska. Nadalje tada ustvrđuje kako u međuriječje vlast najvjerojatnije nisu proširili ni Pribina ni Kocelj, nego možda samo Svatopluk,¹⁶⁹ za čije snage *Regensburški nastavak Fuldskih godišnjaka* navodi da ugrožavaju franačke poslanike Bugarima. Ovakav slijed događaja prenio je i u sintezi iz 2018. kao jedan od mogućih.¹⁷⁰ U toj sintezi uopće pitanju političke pripadnosti ovoga područja tijekom 9. stoljeća pristupa izrazito dekonstruktivistički. Iako razmatra *Kneževinu između Save i Drave* kao povijesni fenomen, nijednog od njezinih potencijalnih knezova ne

¹⁶¹ Ančić, *Hrvatska u karolinško doba*, 17, 19, 27.

¹⁶² Isti, „From Carolingian Official“, 9.

¹⁶³ Isti, *Hrvatska u karolinško doba*, 16–17, 19.

¹⁶⁴ Isto, 19.

¹⁶⁵ Isto, 27.

¹⁶⁶ Isto, 50–51.

¹⁶⁷ Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 104.

¹⁶⁸ Isti, „Hrvati u ranom srednjem vijeku“, 67.

¹⁶⁹ Isti, „Slavic ethnogenesis in modern Northern Croatia“, u *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarlander zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Ethnogenese I*, [Situla 39], ur. Rajko Bratož (Ljubljana: Narodni muzej Slovenije Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000): 398–400.

¹⁷⁰ Isti, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*, 182, 184.

vezuje uz nju izravno, već pitanje područja vlasti svakoga od njih tretira kao jedinstven slučaj.¹⁷¹

¹⁷¹ Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 178–185.

3.1.5. Proširenje hrvatske države u vrijeme Tomislava

Otkad su Mađari na prijelazu 9. u 10. stoljeće došli u Panonsku nizinu pa sve do 12. stoljeća ovo se područje praktički ne spominje u pisanim izvorima. Jedini suvremeni, uvjetno rečeno, izvor su zaključci splitskih crkvenih sabora gdje se ukratko spominje i Sisačka biskupija. Na temelju indicija u izvorima iz kasnijih vremena trebalo je nekako rekonstruirati zbivanja tijekom tog razdoblja. U prvom redu se postavljalo pitanje što se zbilo s političkom cjelinom koja je obuhvaćala ovo područje tijekom 9. stoljeća, a teorija koja se vrlo rano pojavila je ona da je u vrijeme Tomislava ovo područje priključeno hrvatskoj državi. Hrvatske povjesničare koji su iznosili teorije o tome što se i kako zbilo može se okvirno podijeliti u četiri skupine:

a) Pobornici ideje da se kneževina u savsko–dravskome međuriječju dobrovoljno priključila hrvatskoj državi kao autonomna cjelina

Ova teza se nadovezuje na tezu Račkoga da Mađari nisu pri doseljenu proširili vlast južno od Drave, no autori koji je zastupaju na temelju drugačijih interpretacija izvora davali su drugačija tumačenja o tome kakav je bio položaj međuriječja u okviru Hrvatskoga Kraljevstva.¹⁷² Autori koji zagovaraju ovu tezu (Smičiklas, Šišić u kasnijim radovima, Nada Klaić) ustvrđuju kako se navod u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom* o arhontu Hrvata u Panoniji koji šalje darove arhontu Hrvata u Dalmaciji odnosi na prvu polovicu 10. stoljeća i postojanje autonomne političke cjeline u međuriječju u sastavu Hrvatskoga Kraljevstva.¹⁷³ Smičiklas pritom to ujedinjenje vidi kao dio šireg procesa okupljanja više samostalnih manjih političkih cjelina (*banovina*) u Hrvatsko Kraljevstvo gdje Tomislav vlada kao prvi među jednakima (*veliki ban*)¹⁷⁴ dok Šišić 1920. i 1925. to ipak vidi kao jedinstven fenomen i ne smatra da je dotadašnjom *Panonskom Hrvatskom* tada vladao jedan pokrajinski poglavar, već da se radilo o samoupravi domaćeg elitnog sloja.¹⁷⁵ I Nada Klaić 1971. u osnovi slijedi ovu Šišićevu tezu i isto tako ne definira jasno kako bi se dalje razvijale te domaće strukture,¹⁷⁶ a

¹⁷² Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), znanstvena bilješka 2 na stranici 126; Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 217; Šišić, *Hrvatska povijest*, 76.

¹⁷³ Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 227; Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 404–405; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 106.

¹⁷⁴ Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 221–230.

¹⁷⁵ Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 404–405; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 106.

¹⁷⁶ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 275–276, 278–279; Ista, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, 72–74, 87.

1990. pretpostavlja kontinuirano postojanje vlasti domaćega vladara, premda u Tomislavovo vrijeme pod vohovništvom hrvatskoga kralja. U svakom slučaju smatra da je vrhovništvo hrvatskoga kralja nad ovim područjem zbog pretpostavljene strukturalne slabosti Hrvatskoga Kraljevstva vrlo brzo prestalo.¹⁷⁷ Ona ovom teorijom nadomješta teoriju koju je o tome bila iznijela u sintezi iz 1971. iako ne uzima u obzir nikoje drugačije dokaze. Teoriju o uključenju političke cjeline u međuriječju u sklop Hrvatskoga Kraljevstva kao samoupravne cjeline u biti slijedi i Filipec u svojoj sintezi iz 2015.¹⁷⁸ On ta politička zbivanja u prvome redu promatra kroz arheološku građu i društvene strukture. Ovu temu je razmatrao i u ranijim radovima modificirajući pritom svoje stavove u skladu s novim otkrićima. Polazeći od činjenice da na crkvenoj arhitekturi od Blatnoga jezera na jugozapad nema tragova razaranja, ustvrđuje kako je *vojvodina Donja Panonija* s jedne strane preživjela mađarski udar, a s druge strane se njezino *plemstvo* izmaklo vrhovnoj vlasti Istočne Franačke, koja tada općenito gubi vlast nad svojim pokrajinama.¹⁷⁹ S druge strane ne definira jasno može li se *Donju Panoniju* tada smatrati dijelom Hrvatskoga Kraljevstva,¹⁸⁰ no to je za njegovu interpretaciju sporedno jer zbivanja tijekom 10. i 11. stoljeća između Ugarske i Hrvatske promatra kroz kulturno–društvenu bliskost, a ne oštre granice. U osnovi slijedi Šišićevu interpretaciju kako se navod o ovladavanju Hrvata Panonijom odnosi na vrijeme kralja Tomislava, samo što Filipec u tome vidi unutarne preslagivanje onoga što je još uvijek *franački interesni krug*,¹⁸¹ ali od Gračanina preuzima interpretaciju po kojoj se pod tim Hrvatima treba razumijevati dio vladajućeg sloja.¹⁸²

b) Pobornici ideje da je kneževina u savsko–dravskome međuriječju propala pa da u nastalom vakuumu vlasti ovo područje dolazi pod hrvatski utjecaj

Ovu tezu je prvi plasirao Rački u svom djelu iz 1861. i ostao joj dosljedan u svojoj studiji 1881. – 1893. Temelji se na pretpostavci kako Braslavova kneževina nije mogla izdržati mađarsku vojnu silu prilikom doseljenja.¹⁸³ Istovremeno Rački želi osporiti mogućnost da Mađari prilikom doseljenja zauzimaju ovo područje. Za to se oslanja na opis

¹⁷⁷ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 279; Ista, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, 87.

¹⁷⁸ Filipec, nav. dj. (bilj. 31), 197–198.

¹⁷⁹ Isto, 184, 191, 203–204.

¹⁸⁰ Isto, 197–198, 205.

¹⁸¹ Isto, 189–190.

¹⁸² Isto, 196.

¹⁸³ Rački, *Odlomci iz državnoga prava*, 30; Ista, „Zemljišni obseg“, 121.

doseljenja Mađara u djelu *O upravljanju carstvom* kao zbivanjima vremenski najbliskiji izvor. Ustanovljuje da se područje koje su Mađari zauzeli sastoji od tri cjeline: nekadašnje Velike Moravske (s desne strane Dunava), porječja Tise, Tamiša, Maroša i Körösa (s lijeve strane Dunava) i područja između Dunava i Save. Kako se Sava ne spominje među istaknutim rijekama područja koje su zauzeli Mađari, a prema Račkomu Konstantin Porfirogenet Velikom Moravskom obuhvaća Zadunavlje, područje između Dunava i Save može biti jedino Srijem.¹⁸⁴ Ostatak međuriječja, odnosno *Panonske Hrvatske*, bio bi se morao priključiti Hrvatskome Kraljevstvu jer bi samo tako, prema Račkomu, mogao biti moguć navod Konstantina Porfirogeneta kako je dio Moravljana pred Mađarima pobjegao Hrvatima. U studiji dodatno kao dokaz obrazlaže činjenicu, koju je 1861. bio tek usputno spomenuo,¹⁸⁵ da se na splitskim crkvenim saborima raspravlja o Sisačkoj biskupiji ustvrđujući da bi bilo nečuveno da podanik jednog kralja (kao sisački biskup) vrši svoju nadležnost na području pod vlašću drugog kralja.¹⁸⁶ Rački se također odmiče od dotadašnjeg pristupa u hrvatskoj historiografiji po kojem se ranosrednjovjekovne političke tvorevine shvaćalo kao čvrsto omeđene cjeline nalik modernim državama ističući kako slučaj Sisačke biskupije znači tek da je Hrvatsko Kraljevstvo njezino područje u to vrijeme prisvajalo, ali da se ne može reći je li ikakvu vlast i vršilo s obzirom na blizinu Ugra koji još nemaju državno uređenje.¹⁸⁷ Sličnu argumentaciju iznosi i Šišić 1925.¹⁸⁸ Historiografski Stav da je Tomislav proširio *hrvatsku državu* do Drave oružanom borbom protiv Mađara nakon što je pred mađarskim provalama propala dotadašnja politička cjelina na ovome području kao općeprihvaćen u historiografiji prihvaća i Sokol 1997.¹⁸⁹ Budak je u svojoj knjizi iz 1994. prvi pokušao proširenje Tomislavove vlasti i pripadnost Siska Hrvatskoj državi protumačiti na drugačiji način. On uzima da je *Braslavova kneževina* nestala uslijed dolaska Mađara i nadalje ustvrđuje da je u Tomislavovo vrijeme Sisak doista uključen u hrvatsku državu, ali kao isturena utvrda jer, prema Budaku, hrvatska država u to vrijeme ne bi mogla održavati vlast u nizinskim krajevima sjeverno od Siska koji bi bili suviše izloženi mađarskim upadima. S druge strane Sisak se oslanja na brdovito zaleđe, a tu tvrdnju Budak dodatno potkrjepljuje pretpostavkom da se ranosrednjovjekovni Sisak vjerojatno nalazio na brdu na desnoj obali Kupe.¹⁹⁰ Ostatak međuriječja pak, prema Budaku, vjerojatno nije priznavao ničiju vlast, već je predstavljao

¹⁸⁴ Rački, *Odlomci iz državnoga prava*, 28–30; Isti, „Zemljišni obseg“, 77, 120.

¹⁸⁵ Isti, *Odlomci iz državnoga prava*, 29–31.

¹⁸⁶ Isti, „Zemljišni obseg“, 77–78.

¹⁸⁷ Isto, 78–79.

¹⁸⁸ Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, znanstvena bilješka 12 na stranici 405, znanstvena bilješka 40 na stranici 425, znanstvena bilješka 41 na stranici 426.

¹⁸⁹ Sokol, „Arheološka baština“, 138.

¹⁹⁰ Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 30, 101.

široki granični pojas između Hrvata i Mađara.¹⁹¹ U sintezi iz 2018., vjerojatno naveden na to arheološkim nalazima s Lobora, uzeo je da se granica vlasti hrvatskoga kralja u Tomislavovo vrijeme protezala sjevernije od Siska, dokle se iz njega mogla vršiti kontrola, ali da se ne može utvrditi koliko daleko točno niti koliko dugo se održala.¹⁹² Pritom proturječi drugom svom stavu u istoj knjizi da se to proširenje do Siska zbilo stotinjak godina ranije. Za razliku od većine ranijih povjesničara, koji bi većinom ustvrdili kako politička cjelina na ovome području prilikom dolaska Mađara nestaje u nejasnim uvjetima, Gračanin u svojoj sintezi iz 2011. decidirano ustvrđuje kako su Mađari svojim provalama uništili *dodravsku Donjopanonsku kneževinu*, ali da je nisu imali namjeru zauzeti. Dalje se priklanja historiografskom stavu da je Tomislavovo vrijeme predstavljalo barem početak uspostave vlasti Hrvatskoga Kraljevstva na ovome području.¹⁹³ U svakom slučaju, ističe kako arheološki nalazi ukazuju na to da je ovo područje i nakon mađarskih provala nastavilo biti dobro naseljeno i gospodarski razvijeno te da niti mađarski prodori niti izostanak čvrste vlasti nad tim područjem tijekom većine 10. stoljeća nisu poremetili društvene odnose.¹⁹⁴

c) Pobornici ideje o kontinuitetu

Premda je velik broj hrvatskih povjesničara smatrao kako politička cjelina na ovome području nastavlja postojati i nakon dolaska Mađara, iako kao dio hrvatske države, povjesničari iz ove skupine se od njih razlikuju po tome što smatraju kako dolazak Mađara nije predstavljao prijelomnicu za ovo područje u smislu političke pripadnosti, osim mogućeg prestanka franačke vrhovne vlasti. Osim toga, povjesničari iz ove skupine znatno se razlikuju po pristupu i interpretacijama.

Prvi je ovakvu teoriju iznio Ljubić u svom članku iz 1878. On tada povlači kontinuitet između knezova u međuriječju tijekom 9. stoljeća i srijemskog vojvode Sermona u prvoj polovici 11. stoljeća kao vladarâ *Posavske Hrvatske*¹⁹⁵ te na temelju toga zaključuje kako tijekom cijelog tog vremena ta politička cjelina nije bila sjedinjena s Hrvatskim Kraljevstvom, što potkrjepljuje osebujnim tumačenjem opisa Mađarima susjednih zemalja.¹⁹⁶ U odbacivanju

¹⁹¹ Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 30.

¹⁹² Isti, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 185.

¹⁹³ Gračanin, *Južna Panonija*, 205.

¹⁹⁴ Isto, 201–202, 253.

¹⁹⁵ Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 109–116.

¹⁹⁶ Isto, 137–138.

moćnosti da su Mađari pri doseljenu proširili vlast južno od Drave slijedi argumentaciju Račkoga i oko toga žestoko polemizira s nekim mađarskim autorima.¹⁹⁷ Tako bi, prema Ljubiću, jedina politička posljedica dolaska Mađara bila to što se politička jedinica u međuriječju konačno oslobodila franačke vrhovne vlasti.¹⁹⁸ U svom članku iz 1994. i Margetić je iznio teoriju o kontinuitetu. U tom članku provodi reviziju historiografskih interpretacija u nekoliko prethodnih desetljeća i u tu svrhu isponova detaljno analizira određene izvore. Na temelju točnih riječi kojime je u franačkim izvorima opisan položaj kneza Braslava zaključuje kako je on bio od Franaka potpuno samostalan vladar koji *se nije držao njegovim* (cara Karla III., opaska autora) *vazalom, već ga je priznavao samo kao formalno nadređenog*,¹⁹⁹ a na temelju vlastite interpretacije navoda u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom* zaključuje kako je Braslav vladao političkom cjelinom uspostavljenu u Slavoniji pod upravom hrvatske elite još 830-ih u kontekstu sukoba franačkih carevića, koja je bila *slabiji partner u „konfederaciji“ s Hrvatskom*.²⁰⁰ Ipak, baš što se tiče vremena dolaska Mađara kritiku relevantnih izvora ne provodi toliko dubinski i zbog toga dolazi do interpretacija do kojih dolazi. Tako on zdravo za gotovo uzima ograničavanje pojma „Donja Panonija“ krajem 9. stoljeća na područje sjeverno od Drave, a iz ranije historiografske literature (najvjerojatnije od Nade Klaić) preuzima upotrebu pojma „Slavonija“ za područje južno od Drave u isto vrijeme. Tako on preuzimajući raniju historiografsku interpretaciju po kojoj su Mađari zauzeli *Donju Panoniju* tek uslijed bitke kod Brezalauspurca 907. uzima da se to moglo odnositi samo na područje sjeverno od Drave, a da su onda *Slavoniju* morali zauzeti nekom kasnijom prilikom. Budući da navod u zapisnicima sa splitskih crkvenih sabora o velikom broju svećenstva i puka Sisačke biskupije uzima kao istinit, zaključuje kako se između 907. i 926. *Slavonija* ne bi stigla tako demografski obnoviti u slučaju da su ju Mađari bili opustošili i osvojili.²⁰¹ Na temelju činjenice da se tijekom 10. i 11. stoljeća listine hrvatskih kraljeva ne odnose na *Slavoniju* zaključuje kako je ona morala biti pripojena Hrvatskome Kraljevstvu tek mnogo kasnije.²⁰² Goldstein je u svojoj sintezi iz 1995. iznio također teoriju o kontinuitetu, ali iz sasvim drugačijeg kuta. On u toj sintezi u biti prenosi tezu koju je bio zagovarao već godinama kako je kneževina u međuriječju nastavila postojati i nakon dolaska Mađara i da se nije nalazila ni u kakvom odnosu ovisnosti prema Hrvatskome

¹⁹⁷ Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 126, 136–138.

¹⁹⁸ Isto, 127.

¹⁹⁹ Margetić, nav. dj. (bilj. 111), 31–32.

²⁰⁰ Isto, 24–25, 28.

²⁰¹ Isto, 32.

²⁰² Isto, 42–43.

Kraljevstvu.²⁰³ Polazeći od argumenta „e silencio“ ustvrđuje kako Tomislav nije mogao hrvatsku državu proširiti na sjever do Drave jer bi tako važan događaj bio zabilježen u pisanim izvorima, što nije slučaj.²⁰⁴ Za mogućnost da su Mađari proširili vlast južno od Drave iznalazi svojevršno srednje rješenje. Tako prvi nakon Klaića (o čemu će više riječi biti u poglavlju 3.1.5.d), uzima da se mađarski pohod u međuriječje opisan u kronici bezimenoga bilježnika kralja Bele doista zbio, ali zaključuje kako se mađarska vlast nakon tog pohoda svodila samo na u kronici navedene zauzete gradove (među njima i Zagreb), ali ne i na okolno područje. Prema Goldsteinu ne bi u ono vrijeme bilo moguće u ravničarskom prostoru uspostaviti čvrstu vlast i granicu pa bi se mađarska vlast na ovome području svela na kontrolu pojedinih punktova dok bi krajem gerilski vladao knez *Panonske Hrvatske*.²⁰⁵ Tako bi jedina stvarna posljedica dolaska Mađara za ovo područje bio prestanak franačke vrhovne vlasti, što bi se očitovalo u prestanku kulturnih veza (primjerice prestanak pojavljivanja ljudi s ovoga područja među hodočasniciima navedenim u Čedadskome evanđelistaru),²⁰⁶ a prema Goldsteinu se u to vrijeme o političkoj pripadnosti može zapravo govoriti jedino kroz kulturnu bliskost.²⁰⁷

d) Pobornici ideje o proširenju mađarske vlasti južno od Drave

U hrvatskoj historiografiji gotovo da i nije bilo povjesničara koji bi prihvaćali mogućnost da se stvarna vlast Mađara prilikom njihovog doseljenja proširila i na područje južno od Drave. Jedino Vjekoslav Klaić 1899. to pretpostavlja kao vrlo kratku epizodu na temelju vrlo osebujnog tumačenja navoda u kronici bezimenoga bilježnika kralja Bele o mađarskom osvojenju utvrda Zagreba, Požege i Vukova prilikom povratka u Panonsku nizinu s pohoda do Jadrana. Tako Klaić ustvrđuje da su Mađari u prvi mah pri doseljenju doista zauzeli cijelu *Slovinsku zemlju*,²⁰⁸ ali da ih je odande istjerao Tomislav pri čemu bi redosljed

²⁰³ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 284–285; Isti, „O Tomislavu i njegovom dobu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 18 (1985): 40; Isti, „Povezanost hrvatskih zemalja u ranom srednjem vijeku i lokacija bitke na Gvozdu 1097. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 27 (1994): 21–22; Isti, „Slika političkog i etničkog stanja u panonskom dijelu Hrvatske (Slavonije) 7. -12. stoljeća“ (priopćenje sa međunarodnog kulturnopovijesnog simpozija Mogersdorf 1993, preuzeto s *Mogersdorf [Elektronička građa]: internationales kulturhistorisches symposion = international historico-cultural symposium: hrvatski referenti 1972.-2004.*, 2005) (13).

²⁰⁴ Isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, 281–282; Isti, „O Tomislavu i njegovom dobu“, 39.

²⁰⁵ Isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, 282, 285; Isti, „O Tomislavu i njegovom dobu“, 39–40; Isti, „Povezanost hrvatskih zemalja“, 20–21.

²⁰⁶ Isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, 270–271.

²⁰⁷ Isti, „Povezanost hrvatskih zemalja“, passim.

²⁰⁸ V. Klaić, *Povjest Hrvata*, 71.

osvojenih utvrda u dotičnoj kronici zapravo bio redosljed mađarskog povlačenja pred Tomislavom. Potom bi *Slovinska zemlja* bila ustrojena kao hrvatska banovina sa sjedištem u Sisku.²⁰⁹ Osim Klaića i Goldsteina ideji da su Mađari pri doseljenu proširili vlast južno od Drave sklon je još jedino Budak koji u svojim djelima nastoji izbjeći zaključak da se Hrvatsko Kraljevstvo tada proteglo sve do Drave²¹⁰ i u sintezi iz 2018. implicira da se barem neki dio ovoga područja morao nalaziti pod nekakvom vlašću *Ugarske*.²¹¹

²⁰⁹ V. Klaić, *Povjest Hrvata*, 72.

²¹⁰ Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*, 185; Isti, *Prva stoljeća Hrvatske*, 30.

²¹¹ Isti, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*, karta *Hrvatske zemlje (10. stoljeće)*.

3.1.6. Pitanje održanja hrvatske vlasti na ovome području tijekom 10. i 11. stoljeća

Nakon vremena Tomislava otprilike kada se na splitskim crkvenim saborima prilikom preuređenja crkvene organizacije u Hrvatskome Kraljevstvu odlučuje i o Sisačkoj biskupiji, nema izvora koji izravnije upućivali na pripadnost ovoga područja Hrvatskome Kraljevstvu. S druge strane kasnije kronike upućuju na to da ovo područje krajem 11. stoljeća nije pripadalo ni Ugarskome Kraljevstvu, ali zato daju sliku intenzivnih političkih odnosa između ta dva kraljevstva i Svetoga Rimskoga Carstva što bi upućivalo na to da te tri države dijele tromeđu. Stoga se u hrvatskoj historiografiji postavilo pitanje je li ovo područje tijekom cijelog tog vremena pripadalo Hrvatskome Kraljevstvu i nije li možda ipak na tome području postojala neka zasebna država.

a) Pobornici ideje o postupnom učvršćenju hrvatske vlasti na ovome području

Rački je u svojim djelima bio dosljedan ideji da se sve od vremena Tomislava ovo područje u kontinuitetu nalazi u sastavu Hrvatskoga Kraljevstva i niti ne razmatra mogućnost da bi ono moglo otpasti od hrvatske države za razliku od nekih drugih krajeva.²¹² To je stav koji slijede Smičiklas 1882.,²¹³ Klaić 1899.²¹⁴ a zatim i Šišić u svojim sintezama iz 1906.²¹⁵ i 1920.²¹⁶ Čini se da Smičiklas, a za njim se vjerojatno povodi Klaić, kao dokaz u prilog tome uzima pretpostavku da se navod u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom* o hrvatskom arhontu u Panoniji koji arhontu u Dalmaciji šalje darove odnosi na zavisnost ovoga područja od Hrvatskoga Kraljevstva u vrijeme Konstantina Porfirogeneta. Rački je u svojim kasnijim dijelima ipak ublažio ovaj stav i ustvrdio kako se tek u vrijeme Petra Krešimira IV. ili najkasnije Dmitra Zvonimira ovo područje prestalo kolebati između Hrvatske i Ugarske i bilo čvršće uključeno u hrvatsku državu,²¹⁷ Dio tog procesa bilo bi po Račkome i protegnuće Kninske biskupije do Drave u 11. stoljeću.

Ovaj kasniji stav Račkoga i Šišić preuzima u sintezi iz 1925. Tada je ustvrdio kako je tek Stjepan Držislav počeo više pažnje poklanjati ovome području otkad je ovo područje

²¹² Rački, *Odlomci iz državnoga prava*, 30–33.

²¹³ Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 221–230.

²¹⁴ V. Klaić, *Povjest Hrvata*, 85–86.

²¹⁵ Šišić, *Hrvatska povijest*, 51–52.

²¹⁶ Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 110, 137–138.

²¹⁷ Franjo Rački, „Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI. vieku: XVI“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 31 (1875): 234; Isti, „Zemljišni obseg“, 139–140.

vjerojatno ustojeno kao zasebna banovina, a sigurno do vremena Petra Krešimira IV. u drugoj polovici 11. stoljeća.²¹⁸

Pristup sličan Šišiću imao je i Goldstein u svojim ranijim radovima. Za razliku od većine povjesničara iz redova starije hrvatske historiografije koji su nastojali detektirati koji točno vladar u koje točno vrijeme pripaja koje točno područje svojoj državi, Goldstein političku pripadnost nekog područja shvaća kroz fluidne veze kulturne bliskosti. U tom smislu on govori tek o postupnom širenju utjecaja hrvatske države u Dalmaciji u Panoniju od 1020-ih, koje je dovelo do uspostave čvrste hrvatske vlasti u drugoj polovici 11. stoljeća i uspostave banovine.²¹⁹ To je razdoblje uzeo kao vrijeme kada je učvršćena čvrsta hrvatska vlast na ovome području vjerojatno prema *Ulomku Kronike Ivana Goričkoga*, no pritom je izostavio i potpuno prešutio tvrdnju iz tog istog izvora kako je to područje prije bilo dio Ugarskoga Kraljevstva i da su Hrvatskome Kraljevstvu to područje darovali ugarski kraljevi. U kasnijim je radovima za to razdoblje učvršćivanja hrvatske vlasti okvirno preuzeo u biti proturječnu Baradinu tezu o uspostavi *banata ili dukata slavonskoga* 1027. (o kojoj će više riječi biti u poglavlju 3.1.6.b).²²⁰

Na sličan način Budak prije 2018. razmatra više mogućnosti o političkim okolnostima na ovome području prije kraja 11. stoljeća pa tako razmatra mogućnost da je tek dolaskom Zvonimira, dotad slavonskog bana, na hrvatsko prijestolje *Slavonija* postala dijelom Hrvatskoga Kraljevstva, no smatra mogućim da je to mogla biti i otprije.²²¹ U sintezi iz 2018. u potpunosti izostavlja tezu o formiranju *banata ili dukata slavonskoga* i čak ostavlja otvorenim pitanje je li prije 1091. ovo područje bilo dijelom Hrvatskoga ili Ugarskoga Kraljevstva.²²² Ipak, prema karti, koju ne obrazlaže u tekstu, sugerira da se u 11. stoljeću cijelo ovo područje nalazilo definitivno nalazilo u sastavu Hrvatskoga Kraljevstva.²²³

Ovom stavu blizak je i Gračanin u sintezi iz 2011. koji je slijed događaja iznio detaljnije. Preuzevši od Budaka tezu da se u Tomislavovo vrijeme hrvatska vlast proširuje tek na Sisak, ustvrdio je da se hrvatski utjecaj do sredine 10. stoljeća vjerojato proširio do Drave

²¹⁸ Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 492–493, 528–530.

²¹⁹ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 164–165, 285, 306; Isti, „Povezanost hrvatskih zemalja“, 20, 22; Isti, „Slika političkog i etničkog stanja“, (4).

²²⁰ Isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, 352; Isti, „Povezanost hrvatskih zemalja“, 24.

²²¹ Neven Budak – Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka* (Zagreb: Školska knjiga, 2006), 135; Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 43, 152, 208.

²²² Isti, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 217.

²²³ Isto, karta *Hrvatske zemlje (druga polovica 11. stoljeća)*.

pa da počeci uređene hrvatske upravne strukture (županije) na ovome području, koju bilježe tek izvori 12. stoljeća, potječu možda iz 11. stoljeća.²²⁴

Filipec u svojoj sintezi iz 2015. mnogo detaljnije od ranijih povjesničara pristupa vremenu 10. i 11. stoljeća. Za razliku od ranijih povjesničara, koji su većinom uzimali da bilo kakav franački angažman na ovome području naprosto prestaje s dolaskom Mađara, Filipec smatra da Franci nisu samo tako odustali od svojih nekadašnjih oblasti. Tako on smatra da je Istočna Franačka nakon pobjede nad Leškom polju 955. nastojala vratiti izgubljena područja na istoku pa tako i obnoviti kontrolu nad *vojvodinom Donjom Panonijom*.²²⁵ Smatra da je elita te *Donje Panonije* dotad postigla toliku razinu samosvijesti da nije željela prihvatiti obnovu franačke vlasti pa se, da bi to izbjegla, tada politički zbližava s Ugrima kao njihovim glavnim suparnicima na panonskom prostoru.²²⁶ Konačno odustajanje Svetoga Rimskoga Carstva od ovoga područja vidjelo bi se tek po tome što prilikom preustroja marki 976. nakon mirovnog sporazuma s Ugrima ovo područje nije uključeno ni u jednu od novoustrojenih marki.²²⁷ Ovakva povezanost *Donje Panonije* s Ugrima bila bi u kontekstu *Ulomka kronike Ivana Goričkog* shvaćena kao pripadnost Ugarskoj na početku 11. stoljeća.²²⁸ Filipec taj izvor smatra uvjerljivom rekonstrukcijom općeg stanja u prvoj polovici 11. stoljeća, premda ne i doslovno točnim, te u tom smislu ustvrđuje kako se tijekom tog vremena ova *vojvodina* koleba između bliskosti s Hrvatskom ili Ugarskom²²⁹ da bi se u drugoj polovici stoljeća združila s Hrvatskom.²³⁰

b) Pobornici teze o formiranju zasebne političke cjeline u savsko–dravskome međuriječju u 11. stoljeću

Ovakvu tezu prvi je iznio Miho Barada u svom članku iz 1932. Dotad je mađarska historiografija interpretirala izvore tako da je ovo područje prije kraja 11. stoljeća pripadalo Ugarskomu, a hrvatska historiografija da je pripadalo Hrvatskomu Kraljevstvu. U izostanku novih interpretacija istih izvora ta se polemika između dviju historiografija našla na mrtvoj

²²⁴ Gračanin, *Južna Panonija*, 205–206.

²²⁵ Filipec, nav. dj. (bilj. 31), 212–214.

²²⁶ Isto, 214, 225–226.

²²⁷ Isto, 212.

²²⁸ Isto, 226–227.

²²⁹ Isto, 231, 237.

²³⁰ Isto, Sl. 84 na str. 230, Sl. 85 na str. 234.

točci.²³¹ Ranije je mađarski povjesničar Karácsonyi bio ponudio svojevrsno kompromisno rješenje po kojem je ovo područje tijekom 10. i većine 11. stoljeća pripadalo Svetomu Rimskom Carstvu, odnosno od 1083. Ugarskoj što je naišlo na žestoko protivljenje kod Šišića, a sad je i Barada naumio ponuditi svoje kompromisno rješenje.²³² Za polazište je uzeo pretpostavku da je na početku 11. stoljeća ovo područje bilo dijelom Hrvatskoga Kraljevstva,²³³ a želio je objasniti činjenicu da se tijekom 11. stoljeća ovo područje uopće ne spominje u listinama hrvatskih vladara, ali da drugi izvori upućuju na bliski doticaj Svetoga Rimskoga Carstva sa Hrvatskim Kraljevstvom.²³⁴ Povezao je rat za hrvatsko prijestolje kralja Svetoslava Suronje, čiji se pretpostavljeni sin kasnije oženio ugarskom kraljevnom, s njegovom braćom i pohod ugarskog kralja „Andrije“ 1027. (tada je zapravo vladao Sveti Stjepan) protiv „Dalmatinaca“ o kojima izvještava mletačka kronika Andrije Dandola s podatkom o dolasku Zvonimira na hrvatsko prijestolje uz pomoć ugarske kraljevske kuće o čemu izvještavaju ugarske kronike. Izveo je zaključak da je Sveti Stjepan u pohodu 1027. osvojio sjeverni dio Hrvatskoga Kraljevstva, koji bi uključivao i ovo područje, i na vlast postavio Svetoslaviće, potomke svrgnutog hrvatskog kralja Svetoslava Suronje. Ta politička cjelina zvala bi se *banat ili dukat slavonski*.²³⁵ Kad Petar Krešimir IV. uzima Zvonimira, koji prema Baradi pripada toj lozi Svetoslavića, za svoga nasljednika, prisajedinjuje *Slavoniju* Hrvatskome Kraljevstvu Krešimirovića što bi, prema Baradi, objasnilo izjavu Petra Krešimira IV. kako je „Bog proširio kraljevstvo na kopnu i moru.“²³⁶ To postojanje dviju hrvatskih država od 1027. do između 1066. i 1069. objasnilo bi navod da se karantanski vojvoda Adalberon u svojoj pretpostavljenoj pobuni 1035. oslanja na Hrvate, pri čemu bi se prema Baradi radilo o Hrvatima iz *banata ili dukata slavonskoga*.²³⁷ Kako bi ta *Slavonija*, odnosno *Posavska Hrvatska* u vrijeme Ladislavovog pohoda 1091. bilo svega nekoliko godina dijelom jedinstvenog Hrvatskoga Kraljevstva, još bi zadržala svijest o vlastitom identitetu i zato u vrijeme Ladislava ima drugačiju sudbinu.²³⁸

Nada Klaić u sintezi iz 1971. preuzima od Barade ideju uspostave nezavisne države *Slavonije* u 11. stoljeću, ali ne preuzima njegovo objašnjenje kako je do njezine uspostave

²³¹ Miho Barada, „Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* L [1928.-29. (1932.)]: 166.

²³² Isto, 166–167; Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, znanstvena bilješka 63 na stranici 492, znanstvena bilješka 64 na stranici 618, znanstvena bilješka 41 na stranici 426.

²³³ Barada, nav. dj. (bilj. 231), 167.

²³⁴ Isto, 167–170.

²³⁵ Isto, 158–164, 167.

²³⁶ Isto, 170–174.

²³⁷ Isto, 168–169.

²³⁸ Isto, 189–190.

došlo. Umjesto toga zauzima stav blizak onome Račkoga i Šišića i ustvrđuje da se nad *Slavonijom* do prve polovice 11. stoljeća smjenjuje nominalna hrvatska i ugarska vlast, a vlada *stvarno bezvlašće*. Stav da tijekom 10. i 11. nije bilo trajne hrvatske vlasti na području *Slavonije* potkrjepljuje time da se na tom području nije ukorijenilo hrvatsko ime koje bi bilo zabilježeno u kasnijim stoljećima. Potom se, prema njoj, na tom području izvan dosega stvarne bilo hrvatske bilo ugarske vlasti u nejasnim uvjetima formira *banat ili dukat slavonski* koji bi ostao izvan Hrvatskoga Kraljevstva sve do kraja razmatranoga razdoblja.²³⁹

U sintezi iz 1990. zauzela je drugačiji stav i ustvrdila kako se kneževina *koja je nastavljala tradiciju Braslavove kneževine* opet osamostalila i nastavila postojati u kontinuitetu sve do kraja razmatranoga razdoblja pod vlašću vlastitoga kneza kao svojevrsna *ničija zemlja* izvan dohvata okolnim državnih jezgara.²⁴⁰ Koliko malu važnost pridaje toj kneževini vidi se i po tome što tek Svetomu Ladislavu pripisuje ustrojavanje *političkog uređenja Slavonije* kakvo postoji u kasnijim razdobljima.²⁴¹

Ovoj Baradinoj tezi izričito se suprotstavio Margetić u svom članku iz 1994. On odbacuje podatak o pohodu ugarskoga kralja „Andrije“ protiv „Dalmatinaca“ 1027. kao kasniju izmišljotinu mletačkoga kroničara i prema tome cijelu Baradinu konstrukciju kao neutemeljenu.²⁴² On ipak također smatra da je razlog nespominjanju *Slavonije* u listinama iz vremena Petra Krešimira IV. to što ona prije vremena kralja Zvonimira nije dio Hrvatskoga Kraljevstva, ali za to daje drugo objašnjenje.²⁴³ On ustvrđuje kako politička cjelina uspostavljena 830-ih na ovome području preuzima ulogu *tampon države* prema Ugarskoj, a dokinuo bi je, odnosno njezino područje priključio Hrvatskoj tek kralj Zvonimir 1078. nakon što je zahvaljujući tadašnjim međunarodnim okolnostima bio siguran u Papinu podršku. Učvršćenje kraljevske kontrole nad *Slavonijom* bilo bi i razlogom da prijestolnicu seli u Knin.²⁴⁴ Margetić ustvrđuje i da se na *Slavoniju*, prema nazivu kasnoantičke pokrajine Mezije na otprilike istome području, odnosi izraz „Messia“ koju među zemljama kojima vlada navodi Ladislav u pismu koje iste godine Ladislav šalje montecassinskom opatu Oderiziju i u kojima mu nudi posjede, jer, prema Margetiću, izraz „Sclavonia“ u istome pismu označava Hrvatsku. Pritom Margetić odbacuje tumačenje po kojemu „Messia“ označava Srbiju jer ustvrđuje kako

²³⁹ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 96–97, 279.

²⁴⁰ Ista, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, 87.

²⁴¹ Isto, 150–151.

²⁴² Margetić, nav. dj. (bilj. 111), 33–34.

²⁴³ Isto, 42–43.

²⁴⁴ Isto, 43–45.

Ladislav ne bi nudio posjede na područjima na kojima stvarno ne vlada, što je bio slučaj sa Srbijom.²⁴⁵

Sličnu tezu da politička cjelina na ovome području iz 9. stoljeća nastavlja postojati do 11. stoljeća bio je iznio i Ljubić u svom članku iz 1878., no njegova argumentacija je bila sasvim drugačija. Vojvodu Sermona u Srijemu s početka 11. stoljeća drži zadnjim *vojvodom ili samodršcem Posavske Hrvatske* i ustvrđuje da je njegovim ubojstvom 1019. ta kneževina pripojena *Istočnom Carstvu*.²⁴⁶ Nadalje ustvrđuje kako je kratko nakon toga, još za vrijeme cara *Vasilija* ili za njegovog nasljednika Konstantina, Petar Krešimir IV. nekadašnju *Posavsku Hrvatsku* uključio u sastav Hrvatskoga Kraljevstva (*spojiti napokon obe Hrvatske*) jer se već tada *Konstantin Diogenes*, koji je kao bizantski namjesnik upravljao nekadašnjom Sermovom državinom, nalazi na drugoj službi.²⁴⁷ Također smatra da se tijekom tog vremena *Posavska Hrvatska* proširila dalje na zapad pozivajući se na jedan navod u djelu Baltazara Adama Krčelića za 985.²⁴⁸ premda inače redovito osporava tog autora predbacujući mu pro-mađarsku političku tendencioznost.²⁴⁹ Kao dodatni argument za proširenje daje i spomen sela Horvath-Istebor u Zaladskoj županiji 1019.²⁵⁰

Filipec je svojoj sintezi iz 2015. blizak ovoj skupini povjesničara utoliko što pretpostavlja kontinuitet političkih struktura na ovome području od 9. do 11. stoljeća, no za razliku od njih on ipak smatra da je Tomislavovo vrijeme predstavljalo prekretnicu (o čemu je više riječi u poglavlju 3.1.5.a). Od njih se uvelike razlikuje po tome što ostali povjesničari iz ove skupine ovo područje ipak promatraju u biti kao objekt u politikama okolnih sila dok Filipec naglašava važnu ulogu i samoinicijativnost domaćih društvenih struktura.²⁵¹

²⁴⁵ Margetić, nav. dj. (bilj. 111), 11–13.

²⁴⁶ Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 139.

²⁴⁷ Isto, 142.

²⁴⁸ Isto, znanstvena bilješka 1 na stranici 117.

²⁴⁹ Isto, znanstvena bilješka 2 na stranici 126, znanstvena bilješka 2 na stranici 134, znanstvena bilješka 1 na stranici 140, znanstvena bilješka 1 na stranici 145.

²⁵⁰ Isto, znanstvena bilješka 1 na stranici 114, znanstvena bilješka 1 na stranici 117.

²⁵¹ Filipec, nav. dj. (bilj. 31), 237, 330.

3.2. Opći tokovi u hrvatskoj historiografiji

S obzirom na šturost izvora koji se odnose na ovo područje tijekom razmatranoga razdoblja metodološke promjene u hrvatskoj historiografiji od 1861. do 2018. nisu se imale mogućnosti očitovati u raznolikosti interpretacija o ovome pitanju. Štoviše, bilo je slučajeva da interpretacija donesena u okviru jednog metodološkog konteksta bude prihvaćena i u drugom metodološkom kontekstu iako se argumentacija na temelju koje je bila postavljena prvotna interpretacija više ne bi nužno shvaćala prihvatljivom.

U prvome se razdoblju (1861. – 1881.) metodologija temeljila na kritici izvora (*Quellenkritik*). To podrazumijeva da se interpretacije što strože drže slova navoda iz izvora koji su prihvaćeni kao vjerodostojni. Ipak su na temelju iste metodologije zuzeta za 9. stoljeće dva suprotna pristupa – po jednome je ovo područje pod franačkom vlašću dok god izvori izričito ne kažu suprotno, a po drugome ovo područje pripada nezavisnoj kneževini dok god izvori izričito ne kažu suprotno. Pritom je naglasak na političku događajnicu gdje prednost ima vanjska politika te se svaku političku promjenu nastoji vezati uz točno određenu godinu i točno određenu osobu i njezine motive.

U drugome se razdoblju (1881. – 1925.) historiografija postupno odmiče od ovakvog pristupa. I dalje se u svojim interpretacijama većinom oslanja na okvir događaja i godina koje povezuje u uzročno posljedični slijed, ali puno manje važnosti daje osobnim motivima vladara i znatno slobodnije interpretira sam smisao izvora.

Ovakav pristup još dalje dovodi Nada Klaić u trećemu razdoblju (1971. – 2011.), koja se fokusira na procese dugoga trajanja. U tom smislu ona svoje interpretacije gradi iz narativa političke događajnice kako su ih konstruirali raniji autori, a izvorima se posvećuje razmjerno malo. Dekonstruktivski misao Nade Klaić dalje razvija i nastavlja u četvrtome razdoblju Budak koji za ovo područje dovodi u pitanje svaku pretpostavku koja je iznesena u hrvatskoj historiografiji te svaku ponuđenu tezu tretira podjednako niti ne pokušavajući ih uskladiti niti međusobno niti s izvorima na kojima su se te teze izvorno temeljile.

Ovakva fokusiranost na interpretacije imala je posljedicu da u četvrtome razdoblju (od 2011. do danas) velik dio povjesničara počinje ponovno analizirati same izvore da ustanovi koje interpretacije uopće odgovaraju tim izvorima. Tako je hrvatska historiografija o ovome pitanju na neki način napravila puni krug.

4. MIGRACIJE I ETNIČKI IDENTITET

4.1. Interpretacije pojedinih autora

Izvori na temelju kojih bi se moglo govoriti o narodnosnom sastavu stanovništva ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja vrlo su oskudni. To se odnosi na suvremene franačke narativne izvore s kraja 8. i iz 9. stoljeća, ali u puno većoj mjeri na navod u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom* o odvajanju dijela Hrvata od onih u Dalmaciji i njihovom ovladavanju Panonijom, koji se međutim ne može pouzdano vremenski smjestiti. Od druge polovice 20. stoljeća u historiografskim se interpretacijama počinju koristiti i spoznaje arheologije. Iznošene teorije najviše su se bavile pitanjem jesu li i u kojoj mjeri tijekom razmatranoga razdoblja na ovome području bili prisutni Hrvati. U tom pogledu hrvatske se povjesničare može okvirno podijeliti u tri skupine.

a) Pobornici ideje da stanovništvo ovoga područja ima hrvatski identitet

Rački je u svojoj knjizi iz 1861. započeo znanstveno proučavanje ovog pitanja ovom tezom. On je u prvom redu tada uzeo 30. poglavlje djela *O upravljanju carstvom*, uključujući navod o ovladavanju dijela Hrvata Panonijom, kao vjerodostojan izvor za doseljenje Hrvata. Na temelju toga ustvrdio je da je kneževina u međuriječju tijekom 9. stoljeća ta druga hrvatska arhontija i da je njezino stanovništvo hrvatsko.²⁵² Ipak, Rački u ovoj knjizi radi razliku između političkih i *ethnographičkih* granica i pretpostavlja postojanje širokog pojasa mješovito naseljenog Hrvatima i Slovencima u *panonskoj Hrvatskoj* koji bi se prema tome s jedne strane protezao duboko u slovenske zemlje njegovog vremena, a s druge strane vjerojatno dijelom obuhvatio i ovo područje. Ovu svoju tezu temelji na spomenu hrvatskog imena u slovenskim zemljama u 10. stoljeću i kasnije s jedne strane, a vjerojatno na postojanju kajkavskoga narječja s druge strane.²⁵³

Vjerojatno na sličan način razmišlja i Ljubić u svom članku iz 1878. kada izjednačujući hrvatske narodnosne s političkim granicama i ustvrđuje da prvotni obuhvat

²⁵² Rački, *Odlomci iz državnoga prava*, 1–6, 10.

²⁵³ Isto, 9–10.

Posavske Hrvatske uključuje samo istočni dio ovoga područja (što je već objašnjeno u poglavljima 3.1.1. i 3.1.6.b).²⁵⁴

Sličan stav iznosi i Kukuljević Sakcinski u svojoj studiji iz 1881., no razmjerno šturo pa ga se ne može razaznati u detalje. On u prvome redu kritizira Račkoga što je te godine odbacio svoj raniji stav o Hrvatima na ovome području tijekom ranoga srednjeg vijeka i ustraje na tome da su njegovi prvotni argumenti bili dovoljno dobri.²⁵⁵ Ipak, kako Kukuljević Sakcinski uzima da se *slovensko-hrvatska država* tijekom cijelog svog postojanja protezala s obje strane Drave, nije jasno smatra li on da se *slovensko* stanovništvo nalazilo samo sa sjeverne strane Drave (na što bi ukazivala, doduše pomalo dvosmislena, priča iz *Poljsko-ugarske kronike* o Hrvatima i Slavenima kao autohtonom stanovništvu područja sjeverno od Drave prije dolaska Mađara) ili i s južne. Pritom se izraz *slovensko* može shvatiti samo u značenju današnjih Slovenaca jer Kukuljević Sakcinski za Slavene tu upotrebljava izraz *slovensko*,²⁵⁶ ali je moguće da interpretaciji brka ta dva pojma.

Nakon Kukuljevića Sakcinskoga više niti jedan od istaknutih predstavnika starije hrvatske historiografije nije zastupao tezu da su velik dio stanovništva ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja činili Hrvati.

Šišić u svojim sintezama dosljedno tvrdi kako se hrvatsko ime širilo ovisno o širenju vlasti hrvatske države, a da je na ovome području sve do ranoga novog vijeka prevladavalo opće slavensko ime.²⁵⁷ Ipak, u tim sintezama mijenja stav o tome koji je bio prvotni opseg hrvatskoga imena, ovisno o svojoj interpretaciji navoda u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom*,²⁵⁸ kao i njegov odnos prema širem slavenskom imenu pa tako najzad 1925. ustvrđuje da se jedan dio *pravoga hrvatskog plemena* doista bio naselio u *zemlju između Save i Drave* kao što je raštrkanih skupina Hrvata bilo na području kasnije Koruške i Štajerske, no da hrvatsko ime nije prevladalo na ovome području ni nakon što je ono u 10. stoljeću uključeno u sastav Hrvatskoga Kraljevstva.²⁵⁹ Tako Šišić postaje blizak Klaićevom stavu iz 1897., o kojem će više biti riječi u poglavlju 4.1.b), s tom razlikom što za Šišića ti Hrvati u Panoniji ne predstavljaju elitni sloj, već tek jedno od ravnopravnih slavenskih plemenskih

²⁵⁴ Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), znanstvena bilješka 1 na stranici 114.

²⁵⁵ Kukuljević Sakcinski, nav. dj. (bilj. 12), 11.

²⁵⁶ Isto, 8, 9, 11.

²⁵⁷ Šišić, *Hrvatska povijest*, 31; Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 296; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 69.

²⁵⁸ Isti, *Hrvatska povijest*, znanstvena bilješka 1 na stranici 25, 31; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 107, 137–138.

²⁵⁹ Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 22–23, 276–278.

identiteta.²⁶⁰ S druge strane modificira stav iz 1920. kad Južne Slavene prilikom doseljenja promatra kao jedinstveni nadređeni identitet²⁶¹ precizirajući kako je samo *onaj dio Južnih Slovena, što je docnije obrazovao državu hrvatsku i srpsku*, koji je najprije poznat u izvorima pod imenom Slovena, u etničkom smislu oduvijek činio jedan narod.²⁶² Jedna druga skupina koju navodi na ovome području, kao prvi u hrvatskoj historiografiji, su Duljebi *između današnjega Vrbovca i Rakovca nedaleko Križevaca*, kao jedno od plemena na hrvatskoj zemlji,²⁶³ čija prisutnost se može ustanoviti na temelju povijesne i suvremene toponimije.²⁶⁴ Šišić u svojim sintezama zapravo definira dva hrvatska identiteta – prvotni identitet manje skupine (plemena)²⁶⁵ i kasniji identitet zajednice koja čini *politički narod hrvatski*,²⁶⁶ ali u sintezama u pravilu ne razlučuje jasno na koji od ta dva identiteta misli kad rabi hrvatsko ime.²⁶⁷ Još k tomu za političku cjelinu na ovome području tijekom 9. stoljeća kao heuristički se izraz, unatoč iznesenom stavu o etničkom identitetu stanovništva područja u pitanju i autentičnom slovinskom imenu, opredjeljuje koristiti naziv *Posavska Hrvatska*,²⁶⁸ odnosno *Panonska Hrvatska*,²⁶⁹ a njezine stanovnike naziva *Posavskim*,²⁷⁰ odnosno *panonskim/Panonskim Hrvatima*.²⁷¹ Ti pojmovni potezi će tijekom desetljeća poslije 1925. stvoriti dojam da je hrvatstvo stanovništva ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja samorazumljiva stvar.

Tako Nada Klaić u svojoj sintezi iz 1971. stanovništvo ovoga područja ponekad naziva Hrvatima²⁷² i *Panoniju*, što je pojam koji u ovom smislu ne definira pobliže, ali se konteksta može zaključiti da se odnosi na ono područje na kojem se u 11. stoljeću u njezinoj interpretaciji oblikovala *Slavonija* kao samostalna politička cjelina, smatrati jednom od jezgara u kojima se odvija etnogeneza Hrvata, a da to zapravo ničime ne potkrjepljuje²⁷³ k tomu još slijedeći Šišićevu interpretaciju (od 1920. nadalje) navoda u 30. poglavlju djela *O*

²⁶⁰ Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 22–23, 276–278.

²⁶¹ Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 59–60, 63, 69.

²⁶² Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 41, 205, 296.

²⁶³ Isto, 278–279.

²⁶⁴ Isto, znanstvena bilješka 31 na stranici 279.

²⁶⁵ Isti, *Hrvatska povijest*, znanstvena bilješka 1 na stranici 25, 32; Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 41–42, 197, 204, 276–277; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 59–60, 70–71.

²⁶⁶ Isti, *Hrvatska povijest*, 77; Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 276–277, 637–638, 654; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 138.

²⁶⁷ Usporedi Isti, *Hrvatska povijest*, 76; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 137.

²⁶⁸ Isti, *Hrvatska povijest*, 31.

²⁶⁹ Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 296; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 69.

²⁷⁰ Isti, *Hrvatska povijest*, 34, 35.

²⁷¹ Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 304, 311, 316, 339, 344, ; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 71, 72.

²⁷² N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 172.

²⁷³ Isto, 96–97.

upravljanju carstvom da se radi tek o političkom proširenju Hrvatske na sjever.²⁷⁴ Tek u sintezi iz 1990. problematizira pitanje prisutnosti Hrvata na ovome području.²⁷⁵

Tijekom 1990-ih i Goldstein u svojim radovima slijedi zapravo istu argumentaciju što se tiče ovoga područja kao Šišić 1925. i Klaić (o čijim će stavovima biti više riječi u poglavlju 4.1.b) prije njega, prvenstveno u referatu s međunarodnog kulturnopovijesnog simpozija Mogersdorf održanog 1993. i zatim ju preuzima u kasnijim radovima. Razlikuje se od Klaića po tome što između Hrvata i Slavena ne pretpostavlja odnos plemstva i podanika, već ustvrđuje naprosto da se ne može utvrditi po čemu su se točno te dvije skupine razlikovale niti koji je bio njihov međusobni odnos. Zbog toga ih u razmatranju tretira kao jedinstvenu cjelinu i često naziva sintagmom *Hrvati-Slaveni*.²⁷⁶ I navod u Trpimirovoj darovnici o protezanju „splitske Crkve“ interpretira na način da taj navod ukazuje samo na to da je i na ovome područje bilo dovoljno hrvatskoga stanovništva da se i ono sredinom 9. stoljeća smatra dijelom *hrvatskoga prostora*.²⁷⁷

Od 1990. pa kroz narednih narednih dvadeset i pet godina u svojim radovima Vladimir je Sokol, kao reakcija na teze dijela hrvatske i srednjoeuropske historiografije, uključujući pripadnike bečke škole etnogeneze, od 1950-ih koje su nijekale prisutnost Hrvata na ovome području u ranome srednjem vijeku, na temelju sasvim novog pristupa krenuo iznova dokazivati da stanovništvo ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja čine Hrvati.²⁷⁸ U prvom redu on je kao vjerodostojan prihvatio navod iz 30. poglavlja djela *O upravljanju carstvom* o uspješnom ratu koji Hrvati vode protiv Avara i povezo ga s Margetićevom identifikacijom Vojnomira kao Hrvata. Tako on to doseljenje Hrvata smješta u vrijeme franačkog pokoravanja Avarskoga Kaganata²⁷⁹ i uz njega vezuje javljanje novog horizonta arheološke građe u prvoj polovici 9. stoljeća na području između Drave i Jadranskoga mora.²⁸⁰ Sokol ovdje slijedi kulturno-povijesni pristup u arheologiji i izjednačuje pripadnost

²⁷⁴ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 139–140.

²⁷⁵ Ista, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, 25.

²⁷⁶ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 23, 26, 28–32, 76–77, 79–81, 83, Karta 1. na stranici 89, 91–94, 283; Isti, „O etnogenezi Hrvata u ranom srednjem vijeku“, *Migracijske i etničke teme* god. 5, br. 2-3 (ruj. 1989): 223–224; Isti, „O Tomislavu i njegovom dobu“, 40; Isti, „Povezanost hrvatskih zemalja“, 21; Isti, „Slika poličkog i etničkog stanja“, (1–2), (7–8).

²⁷⁷ Isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, 267; Isti, „Povezanost hrvatskih zemalja“, 24.

²⁷⁸ Matijević-Sokol – Sokol, nav. dj. (bilj. 155), 20; Sokol, „Panonija i Hrvati“, 193.

²⁷⁹ Matijević-Sokol – Sokol, nav. dj. (bilj. 155), 9, 20; Sokol, „Arheološka baština i zlatarstvo“, 136–137; Isti, „Panonija i Hrvati“, 193–194.

²⁸⁰ Isti, „Arheološka baština i zlatarstvo“, 137–138; Isti, *Medieval Jewelry and Burial Assemblages in Croatia* (Leiden; Boston: Brill, 2016), 92; Isti, „Panonija i Hrvati“, 194–195.

tom arheološkom horizontu s pripadnošću hrvatskom etniku.²⁸¹ Kako bi naglasio vezu panonskog i dalmatinskog (u antičkom smislu) prostora, tom arheološkom sloju daje naziv *horizont Zagreb-Nin*.²⁸² Nadalje, odbacuje dataciju Marija Šlausa po kojoj se antropološki materijal „poljskog“ tipa, svojstven jezgrenom području hrvatske države u ranome srednjem vijeku, počinje u savsko–dravskome međuriječju javljati tek od 10. do 13. stoljeća i datira ga također u prvu polovicu 9. stoljeća čime također dokazuje da se od samog početka razmatranoga razdoblja radilo o istoj populaciji na oba područja.²⁸³ Da su pripadnici te populacije imali baš hrvatski identitet dokazuje analizom rasprostranjenosti hrvatskoga imena u toponimiji međuriječja i Karantanije tijekom ranoga srednjeg vijeka. Na temelju te analize ustvrđuje da su na ovome području Hrvati doista činili kompaktnu naseobinsku cjelinu.²⁸⁴

Ova Sokolova argumentacija naišla je na vrlo malo odjeka u hrvatskoj historiografiji. Neke njegove teze preuzeo je jedino Mladen Ančić, povezao ih s pristupom bečke škole etnogeneze i teze do kojih je došao iznio u svom članku iz 2000., objavljenom naredne godine kao knjiga. Ančić slijedi tezu o doseljenu Hrvata posredstvom Franaka, ali za razliku od Sokola koji Hrvate shvaća kao identitetski homogenu skupinu, Ančić ih shvaća kao „narod“ u smislu bečke škole etnogeneze. Tako bi Hrvati predstavljali „gens“ – skupinu pod čijim se vodstvom okupljaju dijelovi raznih drugih skupina (Hlivljana, Bužana, Dlamočana) i prema van primaju hrvatski identitet kao „narod“.²⁸⁵ Prilikom seobe jedan bi se dio te selidbene skupine odvojio i naselio šire područje Panonije.²⁸⁶ To bi bilo objašnjenje za navod u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom* jer bi te skupine predstavljale bivše Hrvate u smislu bečke škole etnogeneze. Otkako prema Ančićevoj interpretaciji ovo područje dolazi u sastav hrvatske kneževine u Dalmaciji neposredno nakon Ljudevitovog ustanka, stanovništvo ovoga područja bi (opet) bilo uključeno u etnogenezu hrvatskoga naroda, no Ančić taj eventualni daljnji proces ne razmatra.

Kasnije će, osim Sokola, još jedino Gračanin razmatrati mogućnost prisutnosti hrvatske ne-elitne populacije na ovome području tijekom razmatranoga razdoblja, no o njegovim će stavovima također više riječi biti u poglavlju 4.1.b).

²⁸¹ Bjørnar Olsen, *Od predmeta do teksta: Teorijske perspektive arheoloških istraživanja*, preveo s norveškoga (na srpski) Ljubiša Rajić (Beograd: Geopoetika, 2002), 30–33.

²⁸² Matijević-Sokol – Sokol, nav. dj. (bilj. 155), 18–19; Sokol, „Arheološka baština i zlatarstvo“, 138; Isti, „Panonija i Hrvati“, 193–194.

²⁸³ Isti, *Medieval Jewelry and Burial Assemblages*, znanstvena bilješka 23 na stranici 90, 124.

²⁸⁴ Isti, „Panonija i Hrvati“, 194.

²⁸⁵ Ančić, *Hrvatska u karolinško doba*, 10–15.

²⁸⁶ Isto, 10, 16, 17.

b) Pobornici ideje da samo elita ovoga područja ima hrvatski identitet

Ovakvu tezu prvi je iznio Klaić u svom članku iz 1897. i potom ju prenio u svojoj sintezi iz 1899. Za razliku od svoga djela iz 1882., kad smatra da šire područje savsko–dravskoga međuriječja naziv *Slavonija* dobiva tek poslije razmatranoga razdoblja,²⁸⁷ u ovim djelima preuzima Smičiklasovu tezu o kontinuitetu slavonskoga imena u službenoj upotrebi već od 9. stoljeća jer se u franačkim godišnjacima za 881. zemlju kojom vlada Braslav upotrebljava naziv *terra Sclavorum*.²⁸⁸ Tako on u ovim svojim djelima za političku cjelinu na ovome području uzima naziv *Slovinska zemlja*, na što nadovezuje i svoju tezu o etničkome sastavu stanovništva ovoga područja. Bitno je naglasiti kako u tim radovima *Slovinsku zemlju* prvenstveno shvaća kao predmet regionalnog identiteta, a ne kao političku cjelinu čime objašnjava i kontinuitet toga imena kroz sve promjene njezinoga političkog uređenja tijekom srednjega vijeka. Klaić se u članku iz 1897. posvetio pitanju kako pomiriti postojanje hrvatskoga i slavenskoga identiteta na istome području tijekom ranoga srednjeg vijeka, odnosno izvještaje o seobi Slavena s izvještajima o seobi Hrvata u djelu *O upravljanju carstvom*. Pritom je imao manje poriva dokazivati hrvatski etnički identitet stanovništva jer mu je kao pravašu²⁸⁹ mnogo važnija bila politička vezanost za hrvatstvo. Tako je on iznio tezu kako su Hrvati došli u antičku Dalmaciju kasnijom seobom odvojeni od ostalih slavenskih skupina, poznatih jednostavno pod slavenskim imenom, i uspostavili svoju vlast nad njima kao aristokracija.²⁹⁰ Jedan dio te hrvatske elite iz Dalmacije bi se potom prije razmatranoga razdoblja odvojio i ovladao Slavenima na širem području međuriječja. To bi objasnilo navod u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom*.²⁹¹ S vremenom bi ta podjela na Hrvate i Slavene od etničke postala staleškom.²⁹² Pritom bi udio Hrvata u ukupnome stanovništvu ovoga područja bio još manji, nego u Dalmaciji zbog čega se, prema Klaiću, za šire područje međuriječja i uvriježilo ime *Slovinska zemlja*.²⁹³

Margetić je pak u svome članku iz 1994. do teze o hrvatskoj eliti na ovome području došao iz sasvim drugoga kuta. On se kao pravni povjesničar u tome radu zapravo nije bavio pitanjem etničkoga identiteta stanovništva, već promjenama i odnosima upravnih struktura.

²⁸⁷ V. Klaić, *Slavonija od X. do XIII. stoljeća*, 15, 58.

²⁸⁸ Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 215.

²⁸⁹ Hrvatska enciklopedija, s. v. „Vjekoslav Klaić“.

²⁹⁰ Vjekoslav Klaić, „Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 47/130 Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički (1897): 13, 14.

²⁹¹ Isto, 15.

²⁹² Isto, 15 – 16.

²⁹³ Isto, 15; Isti, *Povjest Hrvata*, 33–34.

Odbacivši ranije prihvaćeno Šišićevo tumačenje kako se navod u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom* odnosi na vrijeme kralja Tomislava, daje sasvim novi vremenski smještaj toga navoda i nalazi ga u prvoj polovici 9. stoljeća.²⁹⁴ Za razliku od ranije hrvatske historiografije, koja je gotovo bez iznimke promatrala Franke kao monolitan čimbenik koji izvanjski utječe na hrvatski povijesni prostor, Margetić sagledava zbivanja na hrvatskome povijesnom prostoru u kontekstu unutarnje politike Franačkoga Carstva i njegovih država-sljednica.²⁹⁵ Tako on ustvrđuje kako je tijekom sukoba među franačkim kraljevićima 830-ih hrvatska kneževina u Dalmaciji iskoristila priliku da svoj utjecaj proširi na sjever na način da je jedan dio hrvatske elite iz te kneževine ovladao *Slavonijom* zadržavajući bliske veze s matičnom kneževinom. To bi u kontekstu toga vremena, prema Margetiću, bilo shvaćeno kao proširenje franačkog kraljevića koji vlada Italijom, i kao takav nad hrvatskom kneževinom u Dalmaciji, na račun franačkog kraljevića koji vlada istočnim franačkim područjima i kao takav nad širim prostorom međuriječja.²⁹⁶

Ovu interpretaciju navoda u 30. poglavlju djela *O upravljanju carstvom* u osnovi preuzima Gračanin u svojoj sintezi iz 2011., no mijenja je u nekim pojedinostima. Već u ranijem članku odbacio je mogućnost korištenja tog navoda kao izvora za prisutnost Hrvata na ovome području prije 9. stoljeća, no smatra načelno mogućim da je među etničkim skupinama na području koje će, prema njemu, kasnije biti uključeno u *Donjopanonsku kneževinu* mogao biti i dio Hrvata.²⁹⁷ Jedina od tih skupina koju poimence smješta kao moguću na ovo područje tijekom razmatranoga razdoblja su Duljebi, uz koje se tijekom razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka vezuje toponimija na području od današnjeg Novoga Marofa do Vrbovca.²⁹⁸ Duljebe je među ranosrednjovjekovnim etničkim skupinama na južnoslavenskom prostoru bio ranije spomenuo Šišić, a kasnije i Goldstein koji ih međutim nije pobliže zemljopisno smjestio.²⁹⁹ Gračanin u svojim radovima koristi pojmove kao što je *slavenska arheološka kultura*, ali pritom izričito odbacuje osnovnu postavku kulturno-povijesnoga pristupa u arheologiji, u kontekstu kojega su ti pojmovi nastali, po kojem je upravo materijalna kultura glavno svojstvo neke etničke skupine i izričito ističe kako treba razlikovati primjerice pripadnost slavenskoj arheološkoj kulturi od pripadnosti slavenskom etničkom identitetu.³⁰⁰ Zajedno sa Slavenima na ovome bi području živjeli i Avari kao elita Avarskoga Kaganata kako bi na

²⁹⁴ Margetić, nav. dj. (bilj. 111), 42, 45–46.

²⁹⁵ Usporedi 180.

²⁹⁶ Isto, 24–25.

²⁹⁷ Gračanin, *Južna Panonija*, 229.

²⁹⁸ Isto, 227.

²⁹⁹ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 103.

³⁰⁰ Gračanin, *Južna Panonija*, 12, 285–358.

ovome rubnom području nadzirali slavensko stanovništvo.³⁰¹ Razmatrajući preseljenje hrvatske elite Gračanin drugačije tumači razlog takvog razvoja događaja, nego Margetić. Dok Margetić to vidi kao samoinicijativan potez hrvatske kneževine u Dalmaciji i kneza Ratimira smatra dijelom te elite, Gračanin smatra da se to preseljenje dogodilo odlukom franačkih vlasti koje su na temelju Ratimirovih odnosa sa smutljivim Pribinom pretpostavile da Ratimir nastoji poduzeti pobunu sličnu Ljudevitovoj, zaključile da je vlast knezova domaćeg porijekla u *Donjopanonskoj kneževini* nepouzdana i nakon projerivanja Ratimira 838.³⁰² odlučile dio hrvatske elite iz Dalmacije, koja je dokazala svoju vjernost tijekom Ljudevitovog ustanka, preseliti u *Donjopanonsku kneževinu* da upravlja njome.³⁰³ Za razliku od Margetića koji je pretpostavljao dalekosežne posljedice dolaska te hrvatske elite, Gračanin ne kaže ništa o tome što bi se s tom hrvatskom elitom na ovome području kasnije zbilo. Čak ne razjašnjava ni pitanje bi li onda i knez Braslav bio pripadnik te elite niti kakvo bi bilo držanje te elite prilikom dolaska Mađara.

Filipec u svojoj sintezi iz 2015. spaja Šišićevu dataciju navoda u 30. poglavlju djela o *O upravljanju carstvom* s tezom Margetića i Gračanina o preseljenju elite i nastalu interpretaciju potkrjepljuje arheološkom građom. On dosljednije slijedi kulturno-povijesni pristup i na temelju prisutnosti avarske materijalne kulture na ovome području početkom razmatranoga razdoblja također pretpostavlja i prisutnost etničkih Avara.³⁰⁴ Filipec se u svojoj sintezi zapravo krajnje malo bavi pitanjem etničkoga identiteta ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja i tek šturo pretpostavlja kako su u vrijeme uspostavljanja franačke uprave stanovnici ovoga područja pripadali *narodima ili plemenima slavenskog ili avarskog porijekla, što god to značilo u 9. stoljeću*.³⁰⁵ Filipcu je za njegovu interpretaciju od ključne važnosti praćenje kontinuiteta društveno – političkih struktura pa i regionalnog identiteta iako mu za razliku od Klaića ne daje konkretno ime. Za vrijeme dolaska Mađara pretpostavlja doseljenje određene hrvatske skupine na ovo područje što je više objašnjeno u poglavlju 3.1.5.a).

³⁰¹ Gračanin, *Južna Panonija*, 144–145.

³⁰² Isto, 175–178.

³⁰³ Isto, 178–181.

³⁰⁴ Filipec, nav. dj. (bilj. 31), 80–82.

³⁰⁵ Isto, 74–75.

c) Pobornici ideje da na ovome području nema skupina koje bi imale hrvatski identitet

U ovu skupinu može se svrstati jedino Budak.

Budak u svojim radovima dosljedno slijedi bečku školu etnogeneze i taj pristup potkrjepljuje izričajem u djelu *O upravljanju carstvom*. Tako on smatra kako su etnička imena skupina uz istočnu obalu Jadrana (Hrvati, Zahumljani, Dukljani,...) prvotno bila imena uskih skupina ljudi koje uspostavljaju političke jedinice pod svojom vlašću, a potom ta imena niži slojevi stanovništva tih političkih jedinica tijekom višestoljetnog procesa prihvaćaju kao svoja vlastita.³⁰⁶ Istu zakonitost povijesnog razvitka pretpostavlja i za *Kneževinu između Save i Drave* koju shvaća kao svojevrsan podbačaj u političkom razvoju jer se u njoj nijedno etničko ime, za razliku od primjerice hrvatskog u Dalmaciji, nije nametnulo svim pretpostavljenim avarskim i slavenskim skupina na ozemlju te kneževine. Tako bi, prema Budaku, tijekom razmatranoga razdoblja, stanovnici ovoga područja imali u početku možda i avarski, a kasnije u osnovi samo opći slavenski identitet.³⁰⁷ U sintezi iz 2018. poimence navodi Duljebe, na koje su ranije bili ukazali Šišić i Gračanin, kao jedino poimence poznato *slavensko pleme* koje se na ovo područje može smjestiti na temelju toponimije.³⁰⁸

4.2. Opći tokovi u hrvatskoj historiografiji

Niti što se ovoga pitanja tiče nije tijekom zadnjih 170 godina došlo do bitno drugačijih interpretacija iako se metodološki okvir u potpunosti promijenio. Pritom se etnički identitet stanovništva ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja doživljavalo uglavnom kao statičan, a na eventualne migracije koje su se tijekom tog vremena dogodile samo su rijetki obraćali pažnju. Najveću metodološku promjenu što se tiče ovoga pitanja čak nije predstavljao niti odmak od shvaćanja etničkih identiteta kao biološki uvjetovanih prema njihovom shvaćanju kao društvenih konstrukata, koliko mnogo dublja promjena u shvaćanju povijesne važnosti određenih fenomena.

Tijekom prvoga i drugoga razdoblja hrvatska je historiografija kao osnovni metodološki obrazac uzimala ideju „genetičke historije“ koja je bila razrađena u okviru

³⁰⁶ Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*, 86–87; Isti, *Prva stoljeća Hrvatske*, 55–58, znanstvena bilješka 43 na stranici 63, 69–70.

³⁰⁷ Isti, „Hrvati u ranom srednjem vijeku“, 57; Isti, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*, 180–181; Budak–Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 99; Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 18, 103.

³⁰⁸ Isti, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*, 110.

njemačkoga historizma. Glavno obilježje toga pristupa jest da se kroz narativ nastoji ustanoviti kako su određena zbivanja vodila prema određenom fenomenu. U tom smislu za stanovništvo ovog prostora nije toliko bitno bilo koji je bio njihov etnički identitet tijekom razmatranoga razdoblja, koliko činjenica da ga je povijesni razvoj doveo do toga da s vremenom postanu Hrvati, barem u političkom smislu. Takav je stav slijedila još i Nada Klaić da bi ga izričito odbacio Budak. On je iznio stav kako se identitete koji se nisu razvili u moderne nacionalne identitete ne smije promatrati tek kao građevnu sirovinu u razvoju tih identiteta koji su dugoročno došli u prvi plan i da im se mora pristupiti na ravnopravan način u kontekstu vremena u kojem su postojali.³⁰⁹ Takva promjena stava dijelom se nadovezala na trend da se pitanje etničkog identiteta stanovništva ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja počelo u trećemu i četvrtome razdoblju promatrati kao istraživačko pitanje relevantno samo po sebi, a ne da se tek pokušava ustanoviti trenutak u kojim stanovnici ovoga područja postaju Hrvatima.

³⁰⁹ Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 55–56, 62.

5. Crkvena organizacija

Pitanje crkvene organizacije ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja u osnovi se sastoji od pitanja koje se zaključke treba izvesti iz određenih sporadičnih izvora koji se teško mogu povezati jedan s drugim. Tako se postavlja pitanje je li se razgraničenje između Oglajske patrijaršije i Salzburške nadbiskupije iz 811. odnosilo i na ovo područje, kako shvatiti navod iz Trpimirove darovnice o protezanju Splitske crkve do obala Dunava, je li Mutimir kojeg papa Ivan u VIII. u pismu iz 871./2. nuka da se podvrgne Metodovoj Panonskoj dijecezi istoimeni srpski vladar ili druga osoba koja vlada ovim područjem, kako shvatiti odlučivanje o Sisačkoj biskupiji na Splitskim crkvenim saborima, kako shvatiti navod Tome Arhidakona o protezanju Kninske biskupije do Drave, a Splitske nadbiskupije do zagrebačkog kraja tijekom 11. stoljeća te u konačnici može li se na temelju listina ugarskih i hrvatsko – ugarskih kraljeva pretpostaviti protezanje ugarskih biskupija na ovo područje pri kraju 11. stoljeća. Na sva ova pitanja hrvatski su povjesničari davali dosta različite odgovore.

5.1. Interpretacije pojedinih autora

a) Pobornici ideje o autohtonom razvoju crkvenih struktura

Smičiklas se u svojoj sintezi iz 1882. dosta detaljno pozabavio pitanjem razvoja crkvenih struktura na ovome području tijekom razmatranoga razdoblja. Kako pretpostavlja kontinuitet urbanog života u antičkim urbanim središtima na ovome području do u rani srednji vijek,³¹⁰ pretpostavlja i kontinuitet postojanja Sisačke biskupije sve do 11. stoljeća. Tu mogućnost smatra toliko sigurnom da ju ni ne analizira u kontekstu Splitskih crkvenih sabora kad je postojanje te biskupije u ranome srednjem vijeku. Kako Mutimira kojem je Ivan VIII. uputio pismo smatra knezom koji vlada i na ovom području, pitanje supostojanja Sisačke biskupije i Metodove Panonske dijeceze rješava tako da ustvrđuje kako je sisački biskup, dotad sufragan splitskoga nadbiskupa, tada postao sufraganom Metoda koji je prema tome bio nadbiskup, a ne biskup.³¹¹ Poslije bi ovo područje opet bilo dijelom Splitske metropolije sve do uspostave Zagrebačke biskupije.³¹² Time isključuje mogućnost da je *solnogradski* (salzburški) nadbiskup imao nadležnost nad ovim područjem,³¹³ a oglajskoga patrijarha ni ne

³¹⁰ Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 17.

³¹¹ Isto, 194, 197.

³¹² Isto, 261.

³¹³ Isto, 161, 170.

uzima u obzir. Krešimiru III. pripisuje uređenje crkvenih odnosa u *zemlji izmed Save i Drave* i vrlo suzdržano prenosi navod Tome Arhiđakona da u to vrijeme Kninska biskupija ima neki osobiti položaj na tom području.³¹⁴ Čini se kako tom preustroju pripisuje slabljenje Siska kao crkvenog središta jer smatra da je do 1091. Sisak kao biskupsko središte najvjerojatnije propao pa na tome području nije bilo stabilne crkvene organizacije i zbog toga bi onda Ladislav trebao osnivati novu biskupiju.³¹⁵

Rački u svojoj studiji 1881. – 1893. ne iznosi toliko dalekosežne zaključke. Ističe kako nema dokaza da su bilo oglajski bilo njegov suparnik gradeški patrijarh doista vršili nadležnost na području *dolnje Panonije*, a navod u Trpimirovoj darovnici uzima kao autentičan, ali na temelju njega smatra kako je Splitska crkva u to vrijeme obuhvaćala istočni dio međuriječja.³¹⁶ Kako i on smatra da je Mutimir kome je Ivan VIII. uputio pismo vladao *dolnjom Panonijom*, ustvrđuje da je i ovo područje 870-ih trebalo pripasti Metodovoj Panonskoj dijecezi.³¹⁷ Za Sisačku biskupiju u vrijeme splitskih crkvenih sabora postojanje ne dovodi u pitanje³¹⁸ kao ni to da se Kninska biskupija protegla do Drave zamijenivši u *Posavini* nekadašnju Sisačku.³¹⁹ Smatrajući crkvene i političke granice uvelike istovjetnima, Rački nastoji preko prostiranja Sisačke i Kninske biskupije dokazati pripadnost ovoga područja Hrvatskome Kraljevstvu. Na sličan način ovome pitanju pristupaju Ljubić, Kukuljević Sakcinski, Klaić i Šišić.

Ljubić u svom članku iz 1878. tek šturo ustvrđuje kako se na temelju opsega ninske, kninske i Metodove biskupije može zaključiti da se nijedna mađarska biskupija nije protezala južno od Drave prije Ladislava.³²⁰

Kukuljević Sakcinski u svojoj studiji iz 1881. još šturije tek spominje razmatranje Sisačke biskupije na splitskim crkvenim saborima kao dokaz da se u Tomislavovo vrijeme *država hrvatska* proširila do Drave.³²¹

³¹⁴ Smičiklas, nav. dj. (bilj. 17), 241.

³¹⁵ Isto, 261.

³¹⁶ Rački, „Zemljišni obseg“, 116–118.

³¹⁷ Isto, 116–118.

³¹⁸ Isto, 77–79.

³¹⁹ Isti, „Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća: II. Crkva hrvatska“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 13/79 Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički (1886): 143; Isti, „Zemljišni obseg“, 135–136.

³²⁰ Ljubić, nav. dj. (bilj. 11), 144–145.

³²¹ Kukuljević Sakcinski, nav. dj. (bilj. 12), 31–32.

Klaić se pitanju crkvene pripadnosti ovoga područja u razmatranom razdoblju prvo posvetio u svom djelu iz 1882. kad je u tom pogledu prvenstveno analizirao listine koje su se koristile kao dokaz da se ovo područje prije kraja 11. stoljeća nalazilo pod nadležnošću ugarskih crkvenih institucija. Tada je ustvrdio kako povelje o sporovima u 13. stoljeću, to jest o zemlji „Wizmeth“ između Drave i Mure, koju je ugarska kraljica Gisela, supruga kralja Stjepana, bila darovala Vesprimskoj biskupiji, te o desetini u cijeloj Šimeškoj županiji koju je kralj Stjepan bio poklonio Pannonhalskoj opatiji ne mogu biti dokaz da je prije pohoda kralja Ladislava ijedna od tih dviju crkvenih institucija imala nadležnost nad ovim područjem. Za prvu povelju zato što se posjed u pitanju nalazi sa sjeverne strane Drave pa ne mora odražavati stanje i s južne strane Drave.³²² Za drugi spor pak ukazuje na činjenicu da u izvornoj Stjepanovoj darovnici nisu bile opisane međe Šimeške županije te je tako moguće da se Šimeška županija proširila južno od Drave tek poslije 1091., pogotovo zato što je u 13. stoljeću desetina u Šimeškoj županiji južno od Drave bila predmet dugotrajnog spora sa Zagrebačkom biskupijom koji je na kraju riješen u korist potonje.³²³ Razmatranje Sisačke biskupije na splitskim crkvenim saborima također koristi kao dokaz da se vlast kralja Tomislava protezala do Drave³²⁴ i smatra ga pouzdanijim od navoda bezimenog bilježnika kralja Bele kako su međuriječje tada osvojili Mađari.³²⁵ Prenosi navod Tome Arhiđakona o protezanju *hrvatske biskupije*, a preko toga Splitske metropolije, do Drave, ali smatra da to nije baš pouzdan podatak jer je moguće da je to pretjerivanje Tome Arhiđakona u želji da opseg Splitske metropolije prikaže što većim.³²⁶ Nasuprot tome, u sintezi iz 1899. puno ne analizira razvoj crkvenog uređenja na ovom području. Prenosi navod o protezanju *nadbiskupije spljetske* do Dunava kao istinit, ali ne razlaže koje bi sve područje u međuriječju ona obuhvaćala.³²⁷ Zaključke splitskih crkvenih sabora koji se odnose na Sisačku biskupiju prenosi u cijelosti, ali ih ne analizira.³²⁸ Isto tako navodi Kninsku biskupiju i njezino prostiranje, ali ga sada ne problematizira.³²⁹

Šišić u svojim sintezama stalno mijenja stav o tome je li Sisačka biskupija stvarno postojala u vrijeme splitskih crkvenih sabora, no svakako uzima da je na tim saborima njezino

³²² V. Klaić, *Slavonija od X. do XIII. stoljeća*, 45–46.

³²³ Isto, 46, 47, 53.

³²⁴ Isto, 19–20.

³²⁵ Isto, 14–19.

³²⁶ Isto, 12.

³²⁷ Isti, *Povjest Hrvata*, 54.

³²⁸ Isto, 80–84.

³²⁹ Isto, 134.

područje izravno uključeno u Splitsku nadbiskupiju.³³⁰ Dosljedan je u stavu da njezino razmatranje na splitskim crkvenim saborima znači da se ovo područje tada nalazilo u sastavu Hrvatskoga Kraljevstva. Kasnije je, prema Šišiću, ovo područje obuhvatila Kninska biskupija uspostavljena u vrijeme kralja Petra Krešimira IV.³³¹ ili ranije 1040-ih također kao sufraganska Splitskoj nadbiskupiji.³³² U sintezi iz 1925. iznosi novi stav o navodu iz *Trpimirove darovnice* te zaključuje da čak i ako se ne bi radilo o kasnijem umetku taj navod ne bi odražavao stvarno stanje.³³³ U toj sintezi također nijansiranije pristupa navodu Tome Arhiđakona te razlikuje protezanje Kninske biskupije do Drave od protezanja Splitske nadbiskupije do Zagreba.³³⁴ U svakom slučaju, Šišić je dosljedan u stavu da je do Ladislavovog pohoda ovo područje otkad je došlo u sastav Hrvatskog Kraljevstva pripadalo Splitskoj metropoliji.

Nada Klaić u svojim radovima pitanje crkvene organizacije ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja u potpunosti gura u stranu šturo zaključujući kako na tom području nije uspostavljena nikakva čvršća crkvena organizacija prije kraja 11. stoljeća, kad je Sveti Ladislav osnovao Zagrebačku biskupiju Tako, prema njoj, ni Sisačka biskupija nije zaživjela nakon splitskih crkvenih sabora.³³⁵ Taj stav je u skladu s njezinim mišljenjem kako niti u političkom pogledu ovo područje tijekom većine 10. i 11. stoljeća nije bilo čvrsto organizirano.

Slično se i Goldstein u svojim radovima gotovo uopće ne bavi ovim pitanjem i ustvrđuje tek kako Sisačka biskupija, budući da je upražnjena, zapravo ne postoji i da se na splitskim crkvenim saborima nudi ninskom biskupu kao zamjena tek ironično.³³⁶

Margetić se u svom članku iz 1994. pitanjem crkvenog uređenja ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja pozabavio u kontekstu utvrđivanja okolnosti uspostave Zagrebačke biskupije. Za podatak sa splitskih crkvenih sabora o Sisačkoj biskupiji smatra da je vrlo pouzdan i da je ta biskupija tada doista postojala kao sufragan Splitske nadbiskupije.³³⁷ Tako je, prema Margetiću, osnivanjem Zagrebačke biskupije kao sufraganske Kaločkoj

³³⁰ Šišić, *Hrvatska povijest*, znanstvena bilješka 1 na stranici 39, 63–64; Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, znanstvena bilješka 40 na stranici 425, 492; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 116, 139.

³³¹ Isti, *Hrvatska povijest*, 63–64.

³³² Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, znanstvena bilješka 40 na stranici 425, 492; Isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 116, 139.

³³³ Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, znanstvena bilješka 31 na stranici 332.

³³⁴ Isto, 618.

³³⁵ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 279; Ista, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 74.

³³⁶ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 281–282; Isti, „Slika političkog i etničkog stanja“, (13).

³³⁷ Margetić, nav. dj. (bilj. 111), 10, 17, 32.

nadbiskupiji uzimajući u obzir sjećanje na antičku Sisačku biskupiju Ladislav želio stvoriti pravno dvosmislenu situaciju gdje bi se radi poštivanja kanonskoga prava ta nova biskupija mogla prikazati kao obnovljena Sisačka, a da se istovremeno sustavno potire sva tradicija Sisačke biskupije kako bi se zaniijekala crkvena vezanost novozaustetog područja uz Splitsku nadbiskupiju. Tako bi se cijela stvar mogla u konačnici prikazati kao „korekcija“ granica između Splitske i Kaločke metropolije.³³⁸ Za navod pak o protezanju vlasti kninskog biskupa do Drave i Splitske crkve do zagrebačkog kraja smatra da ga je Toma Arhiđakon utemeljio na pouzdanim podacima koje je moguće iskrivio iz političkih potreba svoga vremena, ali ne objašnjava što bi se na temelju toga moglo zaključiti o stanju u 11. stoljeću.³³⁹ Tako Margetić ostavlja nejasnim smatra li da je u međuriječju Sisačka biskupija opstala sve do Ladislavovog pohoda 1091. ili je to područje u nekom trenutku prešlo u sastav Kninske biskupije.

U novije vrijeme može se i Budaka svrstati u skupinu povjesničara koja franačkoj vlasti ne pridaje veću ulogu u organizaciji crkvenih struktura na ovome području. U svojim radovima prije 2018. Budak u obzir uzima razgraničenje između Oglajske patrijaršije i Salzburške nadbiskupije iz 811. Za njega kaže tek da se ono nije odnosilo na Hrvate za razliku od Karantanaca koji su pritom izričito spomenuti, no ne kazuje što bi to razgraničenje značilo za prostor međuriječja.³⁴⁰ U radovima prije 2018. iznosi niz različitih i često oprečnih stavova o pitanju postojanja Sisačke biskupije i crkvene organizacije ovoga područja općenito, zavisno o tome kako mijenja stav o navodima iz različitih inačica *Povijesti salonitanskih i splitskih biskupa* ili okolnostima uspostave Zagrebačke biskupije.³⁴¹ U sintezi iz 2018. o crkvenoj organizaciji ovoga područja ne kaže ništa, a za zaključke splitskih crkvenih sabora, na kojima se raspravljalo i o Sisačkoj biskupiji, u tom pogledu ustvrđuje tek kako nije sasvim jasno dokle je zamišljena crkvena pokrajina uspostavljena tada na čelu sa splitskim nadbiskupom dosezala ni koje je biskupije obuhvaćala.³⁴²

³³⁸ Margetić, nav. dj. (bilj. 111), 10–11.

³³⁹ Isto, 40–41, posebno znanstvena bilješka 187 na stranici 41.

³⁴⁰ Budak – Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 65; Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 87.

³⁴¹ Budak, „Hrvati u ranom srednjem vijeku“, 68; Budak – Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 60, 65–66, 68, 143, 268, 270; Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 33, 51, 75, 80, 88, 107–108.

³⁴² Isti, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 240.

b) Pobornici ideje o uključenju ovoga područja u franački crkveni sustav

Ančić prvi u svojim djelima izričito ističe pripadnost ovoga područja Oglajske patrijaršiji u 9. stoljeću, no dalje ne razrađuje značenje te činjenice po razvoj crkvenih struktura na ovome području.³⁴³

Gračanin u prvom redu odstupa od stava koji je Budak bio iznio 1994. te smatra kako se razgraničenje nadležnosti između Oglajske patrijaršije i Salzburške metropolije uspostavljeno 795., a potvrđeno 811. doista odnosilo i na novozauzete dijelove Avarskoga Kaganata sve do ušća Drave u Dunav.³⁴⁴ Ipak, Gračanin ističe kako nema dokaza da bi Oglajska patrijaršija imenovala nekog korepiskopa za područje *dodravске Donjopanonske kneževine* kako je to salzburški nadbiskup, koji je i osobno djelovao na području *prekodravске Donjopanonske kneževine*, učinio za Karantance.³⁴⁵ Umjesto toga, uzimajući u obzir dokaze crkvene djelatnost tijekom ranoga srednjeg vijeka i važnost Siska, smatra kako je od Siscijske biskupije iz doba antike kroz „Seobu naroda“ preživio neki oblik crkvene organizacije sve do 10. stoljeća, što je dalo povoda da se o Sisačkoj biskupiji odlučuje na splitskim crkvenim saborima.³⁴⁶ Osim što taj podatak smatra vjerodostojnim, kao i tvrdnju o dobroj naseljenosti ovoga područja u to vrijeme, Gračanin smatra pouzdanim i navod Tome Aridakona o Kninskoj biskupiji. Čini se da smatra kako je u vrijeme splitskih crkvenih sabora biskupska vlast u Sisačkoj biskupiji bila trajno nedjelatna, ali da te odluke impliciraju da je ovo područje tada odvojeno od Oglajske patrijaršije i priključeno Splitskoj metropoliji. To bi u konačnici i omogućilo kninskome biskupu kao sufraganu splitskoga nadbiskupa da proširi svoju nadležnost na ovo područje.³⁴⁷ Gračanin se po ovom pitanju osvrće i na mađarsku historiografiju izričito odbacujući mogućnost da je Zagrebačka biskupija u takvom obliku postojala i prije Ladislavovog pohoda 1091. ukazujući na nepouzdanost izvora koji bi na to upućivali.³⁴⁸

Filipec se u svojoj sintezi iz 2015. pitanjem crkvene organizacije bavi vrlo opširno i to iz perspektive franačkih crkvenih struktura. Također smatra da su Oglajska patrijaršija i Salzburška metropolija stekle nadležnost nad zauzetim dijelovima Avarskoga Kaganata,³⁴⁹ ali

³⁴³ Ančić, *Hrvatska u karolinško doba*, 35.

³⁴⁴ Gračanin, *Južna Panonija*, 265.

³⁴⁵ Isto, 269.

³⁴⁶ Isto, 201–202, 253, 265, 268–269.

³⁴⁷ Isto, 270.

³⁴⁸ Isto, 273–274.

³⁴⁹ Filipec, nav. dj. (bilj. 31), znanstvena bilješka 879 na stranici 325.

za razliku od Gračanina vjeruje da je oglajski patrijarh vjerojatno doista postavio korepiskopa (pomoćnog biskupa) za područje *vojvodine Donje Panonije*.³⁵⁰ Taj korepiskop bi rukovodio rudimentarnom crkvenom organizacijom na tom području dokaz koje bi bila svetišta u Loboru i na Svetim Gorama (kod Ptuja) koje Filipec također stavlja u u opseg *vojvodine Donje Panonije*. Ovakva rudimentarna organizacija bi, prema Filipcu, u takvom obliku nastavila postojati sve do 12. stoljeća i ustrojavanja Zagrebačke biskupije. Pritom bi razmatranje postavljanja bivšeg ninskog biskupa Grgura na mjesto sisačkog biskupa predstavljalo pokušaj da ta crkvena struktura poprimi čvršći oblik.³⁵¹ Navod Tome Arhidakona o protezanju vlasti kninskoga biskupa do Drave Filipec uzima u obzir, no o njemu ne iznosi čvršće zaključke.³⁵²

5.2. Opći tokovi u hrvatskoj historiografiji

Kod pitanja crkvene organizacije zapadnog dijela savsko–dravskoga međuriječja od kraja 8. do kraja 11. stoljeća najveći je problem što se tim pitanjem od hrvatske historiografije malo bavio u cijelosti. Dva najkonciznija pogleda na pitanje crkvene organizacije dali su Smičiklas i Filipec.

Starijoj je hrvatskoj historiografiji u prvome i drugome razdoblju glavni fokus bio dokazivanjem pripadnosti ovoga područja crkvenim strukturama povezanim s hrvatskom državom dokazati pripadnost ovoga područja hrvatskoj državi prije kraja 11. stoljeća. Tako se u sintezama redovito ustrajalo na postojanju Sisačke biskupije u prvoj polovici 10. stoljeća i na protezanju Kninske biskupije do Drave u 11. stoljeću, a da se pritom ne objašnjava kada i kako bi takva crkvena organizacija na tome području bila uspostavljena i kada i kako bi Sisačku iskupiju zamijenila Kninska. Neki povjesničari bi čak prihvaćali kao istinit navod iz *Trpimirove darovnice* o protezanju Splitske crkve do Dunava, a da ne tumače kakvu bi to crkvenu organizaciju tog područja podrazumijevalo. U novije vrijeme tijekom trećega i četvrtoga razdoblja, kako je iz polja znanstvenog interesa uvelike izašlo i pitanje dokazivanja hrvatstva ovoga područja u ranome srednjem vijeku, niti proučavanje crkvene strukture ovoga područja nije toliko zanimljivo osim u kontekstu utvrđivanja okolnosti osnutka Zagrebačke biskupije.

³⁵⁰ Filipec, nav. dj. (bilj. 31), 309–310.

³⁵¹ Isto, 253–254, 313–316., 324–325, 338, 339.

³⁵² Isto, 316, 329–330.

Pritom se pitanje crkvene organizacije počelo više razmatrati ne samo kroz administrativnu formu, već i kroz analizu društveno – gospodarskih okolnosti, za što su se u obzir počeli uzimati i arheološki dokazi. Tako se s jedne strane počela uvažavati uloga franačkih crkvenih struktura na ovome području tijekom 9. stoljeća, a s druge strane se pitanje Sisačke biskupije počelo promatrati na mnogo nijansirani način.

6. ZAKLJUČAK

Tijekom proteklih sto sedamdesetak godina od poznanstvenjenja hrvatske historiografije u bavljenju poviješću zapadnog dijela savsko–dravskoga međuriječja od kraja 8. do kraja 11. stoljeća izmijenila su se razna teorijska usmjerenja, a uvelike su se mijenjale i suvremene političke okolnosti. Pritom su neke interpretacije dugo vremena smatrane općeprihvaćenima da bi kasnije bile napuštene. Povijest zapadnog dijela savsko–dravskoga međuriječja najviše je obrađivana u sklopu općih sinteza hrvatske povijesti, neki autori pišu djela vezana uz neku usku temu iz povijesti savsko–dravskoga međuriječja, a tek se u najnovije vrijeme pišu sinteze posvećene isključivo povijesti toga područja.

U vrijeme druge polovice 19. stoljeća kad se razvija znanstvena hrvatska historiografija, ona se u svom radu povodi za načelima njemačkog historizma. Tako ona u bavljenju poviješću ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja naglasak stavlja na političku događajnicu i vanjskopolitičke odnose, a narativ se u osnovi gradi oko djela velikih ličnosti.³⁵³ Međutim, činjenica da je oskudnost izvora gotovo obrnuto razmjerna važnosti koju za hrvatski nacionalni identitet ima ovo razdoblje značila je da hrvatska historiografija nije strogo slijedila rekonstruktivistički pristup, u kojemu se narativ strogo strukturira oko događaja kako su opisani u izvorima,³⁵⁴ već je u samom početku bila primorana pretpostavljati opće zakonitosti povijesnoga kretanja i u unaprijed pretpostavljene okvire uklapati podatke iz izvora.³⁵⁵ Takav konstruktivistički pristup, koji pretpostavlja da su pojedini povijesni događaji u biti odraz velikih određenim zakonitostima zacrtanih povijesnih procesa koje definira povjesničar, a koji nisu vidljivi iz samog slova izvora, u široj zapadnoj historiografiji počinje prevladavati od početka 20. stoljeća pod utjecajem sociologije i marksizma.³⁵⁶ Do tog se vremena međutim upravo to pretpostavljanje dugotrajnih zakonitosti u hrvatskoj historiografiji o ovoj temi napušta uz nastojanje da se što više dođe u korak s njemačkim historizmom čija genetička historija se uzima kao ideal.³⁵⁷ Ipak, kasniji je razvoj hrvatske historiografije o ovoj temi odredio Ferdo Šišić. On se i dalje drži političke događajnice i i dalje nastoji ustanoviti logički slijed događaja, ali same događaje tumači dosta

³⁵³ Mirjana Gross, *Historiae*, knj. 1. *Suvremena historiografija: Korijeni, postignuća, traganja*, ur. ser. Ivo Goldstein (Zagreb: Novi Liber; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996): 123–124, 126, 186–188.

³⁵⁴ Alun Munslow, *Deconstructing History*, 2. izd. (London; New York: Routledge, 2006): 21.

³⁵⁵ Gross, nav. dj. (bilj. 353), 178.

³⁵⁶ Munslow, nav. dj. (bilj. 354), 24–25; Usporedi Robert F. Berkhofer, Jr., *Beyond the Great Story: History as Text and Discourse* (Cambridge; London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1995): 116–117.

³⁵⁷ Usporedi Isto, 39–40, 122; Gross, nav. dj. (bilj. 353), 172, 174, 183–186.

slobodnije u odnosu na način kako su opisani u izvorima. Isto tako pojedine događaje više ne tumači kroz osobni angažman pojedinaca, već te pojedince promatra kao dio šire političke situacije u datom trenutku.

Konstruktivistički pristup do krajnosti je tada dovela Nada Klaić koja nakon višedesetljetne praznine poslije Šišića piše novu sintezu hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti. Ona se, baveći se ovim područjem tijekom razmatranoga razdoblja, uopće ne bavi političkom događajnicom, već razmatra procese dugoga trajanja. U tom smisla ona svoje interpretacije gradi kroz razmatranje narativa političke događajnice kod ranije hrvatske historiografije, a sama izrazito malo zalazi u analizu izvora. Tako ona modifikacijom nekih interpretacija ranijih autora dolazi do teza koje uopće nemaju izravno utemeljenje u izvorima, ali predstavljaju uvjerljivu mogućnost ako ih se promatra kao dio širega povijesnog procesa.³⁵⁸ Glavna promjena u hrvatskoj historiografiji koja se dogodila do njezinog vremena nije se zapravo zbilja unutar same historiografije. Tijekom prvoga (1861. – 1882.) i drugoga (1882. – 1925.) razdoblja prevladavajući je stav bio da su Hrvati u etničkom smislu dio šire slavenske etničke cjeline te se u historiografiji pripadnost hrvatstvu prvenstveno shvaćala kao politička pripadnost. Osim toga, zbog ondašnjih političkih okolnosti bilo je od velike važnosti dokazati povijesnu utemeljenost pripadnosti nekog prostora hrvatstvu. Do vremena Nade Klaić te su se stvari u potpunosti promijenile. Od raspada Austro-Ugarske više nije bilo politički relevantno dokazivati pripadnost ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja Hrvatskoj, a s druge je strane ideja da su Hrvati potpuno zaseban narod, koja je u međuvremenu prevladavala, dala starim interpretacijama o pitanju etničkog identita sasvim drugi smisao.

Te promjene značile su da se od vremena Nade Klaić bavljenje hrvatske historiografije ovim područjem tijekom razmatranoga razdoblja razvilo na tri razičita načina. S jedne strane njezin odmak od poriva da se ovo područje tijekom razmatranoga razdoblja stavi u kontekst razvoja hrvatske ranosrednjovjekovne države³⁵⁹ dovelo je do toga da su se kasniji sintetizatori hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti ovim područjem jako malo bavili. To kao i njezin konstrukcionistički odmak od političke događajnice i usmjerenje na interpretacije, a ne na izvore, dovelo je s vremenom do široke relativizacije povijesti ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja u dekonstruktivističkom pristupu kakav primjenjuje Neven Budak. Tako on u svojoj sintezi iz 2018. svaki pojedini podatak o ovome području tijekom

³⁵⁸ Usporedi Munslow, nav. dj. (bilj. 354), 108.

³⁵⁹ Usporedi Berkhofer, nav. dj. (bilj. 356), 87.

razmatranoga razdoblja promatra kao izdvojenu cjelinu i ne povezuje ih međusobno. Historiografske interpretacije pak uopće ne procjenjuje u odnosu na izvore na temelju kojih su prvotno nastale, već na temelju toga koje su od njih uvjerljivije, ali niti ih ne pokušava povezati u logičan narativ, nego i svaku interpretaciju promatra zasebno.³⁶⁰ S druge strane, promjena shvaćanja suvremenog hrvatskog identiteta dovela je do toga da je neinzistiranje na hrvatstvu ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja kod novije hrvatske historiografije od 1971. naovamo shvaćeno kao osporavanje dotad tobože samorazumljive pretpostavke o etničkom hrvatskom identitetu ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja. To je dovelo do pristupa kakav zastupa Vladimir Sokol koji nastoji opet dokazivati hrvatstvo ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja, ali sada primjenom novih metoda kao što je kulturno-povijesna interpretacija arheološke građe. Dekonstruktivistička relativizacija povijesti ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja i umanjivanje njezine važnosti za narativ hrvatske nacionalne povijesti te posljedično njezino izostavljanje iz sinteza hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti doveli su do reakcije da se povijest ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja počela proučavati kao zasebna tema. O tome su 1990-ih napisani pojedini članci, a u 21. stoljeću i dvije sinteze Hrvoja Gračanina i Krešimira Filipca. S tim je bilo povezano i slijeđenje jednog postulata povezanog s dekonstruktivizmom, a to je interpretiranje iznova samih izvora. Tako se u proučavanju povijesti ovoga područja tijekom razmatranoga razdoblja ponovno javila u biti rekonstruktivistička ideja da izvori razmjerno pouzdano odražavaju prošlu zbilju i da se valjanom kritikom izvora može ostvariti prihvatljiva rekonstrukcija prošlosti. To je dovelo i do ponovnog prihvaćanja nekih interpretacija iz prvih desetljeća znanstvene hrvatske historiografije pa možemo reći da je hrvatska historiografija u proučavanju povijesti zapadnog dijela savsko–dravskoga međuriječja od kraja 8. do kraja 11. stoljeća nakon više od 150 godina na neki način napravila puni krug.

Kako promjena metodološkog okvira može utjecati na razvoj neke teze može se vidjeti i na primjeru teza o povezanosti kneza Ratimira s Bugarima.³⁶¹ Prvi su Ratimira u vezu s Bugarima doveli tijekom prvoga razdoblja (1861. – 1882.) Šime Ljubić 1878. i Tadija Smičiklas 1882. Oni su na temelju analize izvora pretpostavljali osobni motiv Ratimira kao vladara na ovome području da se uz pomoć Bugara oslobodi franačke vlasti. U drugome su razdoblju (1861. – 1925.) tu tezu obradili Klaić 1899. i Šišić 1920. i 1925. tako da su u

³⁶⁰ Usporedi Munslow, nav. dj. (bilj. 354), 27–28, 108, 159–160, 184, 187.

³⁶¹ Usporedi Berkhofer, nav. dj. (bilj. 356), 57.

Ratimiru vidjeli čovjeka koji na vlast dolazi zahvaljujući Bugarima, dakle njegova vladavina je tek posljedica šireg odnosa snaga. Takav stav u trećemu razdoblju (1971. – 2011.) zauzima i Nada Klaić koja Šišićevo tumačenje o Ratimiru kao o bugarskom vazalu preuzima u najširim crtama i kojoj on služi tek za ilustraciju šireg procesa povijesnog razvoja na panonskom prostoru. Poslije tijekom trećega i četvrtoga (od 2011.) imamo s jedne strane dekonstruktivistički pristup Nevena Budaka 2018. koji uslijed šturosti izvora o Ratimiru u obzir uzima neke ranije interpretacije (da Ratimir jest ili nije vladao na ovome području, da je bio franački ili bugarski vazal) kojima daje podjednak status ne iznoseći pritom neku vlastitu, a s druge strane rekonstruktivistički pristup Hrvoja Gračanina 2011. i Krešimira Filipca 2015. koji se opet posvećuju kritici izvora i daju iscrpnu analizu povijesnih okolnosti u to vrijeme. Na temelju toga Gračanin i Filipec dolaze ipak do različitih zaključaka pa tako Gračanin na temelju svoje analize izvora nakon više od stotinu godina izričito odbacuje mogućnost da je Ratimir bio bugarski vazal (što je zapravo bio doveo u pitanje već Budak 1994., ali se za to nije čvrsto opredijelio), dok se Filipec na temelju svoje analize izvora opredjeljuje za mogućnost da Ratimir jest bio bugarski vazal, ali da nije vladao na ovome području.

Danas se trebamo zapitati koje daljnje vidove povijesti zapadnog dijela savsko–dravskoga međuriječja od kraja 8. do kraja 11. stoljeća povijesna znanost treba proučiti. U prvom redu trebalo bi sustavno razmotriti razvoj crkvene organizacije tijekom cijelog tog razdoblja jer za to zasad, unatoč Smičiklasovom i Filipčevom pokušaju, nema uvjerljivog odgovora. Također bi trebalo osmisliti teorijski model kojim bi se odgovorilo na pitanje: Što uopće čini nečiju vlast nad ovim područjem tijekom 10. i 11. stoljeća i u čemu bi se ona očitovala? To se pitanje u historiografiji više puta postavljalo, ali su se u pravilu davali apriorni odgovori. Tu nam arheologija (zasad) nije od velike pomoći jer se čini da bilo kakve promjene u visokoj politici nisu poremetile normalne društvene strukture. Ono gdje arheologija pokazuje bitne mogućnosti napretka je u proučavanju društvenih i gospodarskih struktura, ali tu predstoji još dug put. Još neka bitna pitanja kojima bi se trebalo pozabaviti barem na teorijskoj razini su i pitanja kulture, umjetnosti i demografije.³⁶²

Na temelju sadašnjeg stanja istraživanja za povijest zapadnog dijela savsko–dravskoga međuriječja od kraja 8. do kraja 11. stoljeća može se rekonstruirati slijedeći slijed zbivanja. Dakako, uslijed velike oskudnosti izvora mnoge od tih tvrdnji zavise o zaključcima o

³⁶² Usporedi Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)* (Leiden; Boston: Brill, 2019), 409–533, 576–655.

ptanjima koja se ne vežu usko za ovo područje, a dobrim dijelom se radi i tek u uvjerljivim domišljanjima.

Godine 791. ovo područje nalazi se u sastavu Avarskoga Kaganata; na njemu tada živi slavenski puk i pripadnici avarske elite. To slavensko stanovništvo ne čini posebnu slavensku političku cjelinu u sklopu Kaganata jer, kako je to Gračanin demonstrirao, u to vrijeme Avari više ne dopuštaju uspostavu posebnih autonomnih zajednica pod svojom vlašću. Ipak, moguće je pretpostaviti da među tim Slavenima ima istaknutih pojedinaca koji djeluju kao vođe zajednicâ i posrednici s avarskim vlastima. Oni taj položaj vjerojatno temelje na svom materijalnom statusu (moćnici = *big men*).³⁶³ Na njih bi se kasnije mogli osloniti Franci prilikom uspostavljanja svoje vlasti. Kad te godine Franci kreću u rat protiv Avara, franačke vojske moguće prolaze i ovim područjem.

Nakon dugogodišnjeg ratovanja i pokorenja Avara Franci pristupaju konsolidaciji svoje vlasti u Panonskoj nizini. To se pokazalo kao zahtjevan zadatak i napetosti koje su nastale uslijed propasti avarske velevlasti nisu u biti do kraja uklonjene i u konačnici su dovele do ustanka kneza Ljudevita. Franci su ovo područje uključili u „Donjopanonsku kneževinu“, južno od Drave, podređenu furlanskome markgrofu dok je ostatak Avarskoga Kaganata, sjeverno od Drave, sada pod franačkim vrhovništvom podređen prefektu Istočne marke. Postavlja se pitanje zašto bi Franci od Avarskoga Kaganata oduzimali teritorije ako su ga namjeravali očuvati kao političku cjelinu. Objašnjenje bi moglo biti slijedeće: ovo područje se nalazilo na rubu Avarskoga Kaganata, a s obzirom na vrlo nestabilne okolnosti na prijelazu 8. u 9. stoljeće (rat Franaka protiv Avara, građanski rat među Avarima, zatim i sukobi Slavena s Avarima) avarska je vlast na ovome području iščezla; stanovništvo se moralo samoorganizirati ili se čak otvoreno okrenulo protiv Avara u kojem slučaju bi se i na njega odnosio navod iz izvora o Slavenima koji napadaju Avare. Vođe tih Slavena na ovome području mogu biti moćnici iz ranijega razdoblja, a možda sad nastaje i nova skupina ljudi koji tek sada dolaze do utjecaja kao karizmatске osobnosti koje preuzimaju vodstvo prilikom sukoba (velikani = *great men*). Bilo kako bilo, Franci bi poslije rekonstituiranja Kaganata 805. smatrali neoportunim vraćati ovo područje pod njegovu nadležnost pa bi ga povjerali na upravu nekome od tih moćnika ili velikana koji su se istakli tijekom turbulentnoga razdoblja kao prihvatljivi zajednici, a voljni slijediti franačku politiku. Među te ljude vjerojatno bi

³⁶³ Florin Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 328–330.

spadao i Ljudevit što se vidi iz velikog dosega njegovih veza i utjecaja zahvaljujući kojem je i mogao pokrenuti ustanak tako širokih razmjera.

Nakon Ljudevitova bijega 822. područje je njegove kneževine razdijeljeno na više manjih, a ta bi se podjela odnosila i na ovo područje. Vrlo je malo vjerojatno da je bugarski prodor 827. zahvatio i ovo područje, no ako je, izričaj franačkih izvora upućuje na to da je bugarska uprava bila drugačije prirode od one franačke. Za ondašnje bugarsko upravno ustrojstvo trebalo bi posegnuti za dostignućima bugarske historiografije, no to izlazi izvan okvira ovoga rada. U svakom slučaju bugarska vlast u cijelom međuriječju, kako je to pokazao Gračanin, prestaje franačkim protunapadom 828. Tada ovo područje ulazi u sastav obnovljene „Donjopanonske kneževine“ na čelu s knezom Ratimirom. Nakon što ga, kako je to predložio Gračanin, Franci ruše preventivnim napadom 838., na vlast u „Donjopanonskoj kneževini“ dovode Hrvate iz „Dalmatinske kneževine“ spomen na što bi ostao zabilježen u 30. poglavlju dijela *O upravljanju carstvom*. Pritom bi ti Hrvati uključivali kneza i njegovu družinu. Ta vjerojatno u svoj sastav prihvaća i ostatak domaće elite iz vremena Ljudevita i Ratimira što možda dovodi do stvaranja dvojnoga hrvatsko – slavenskoga identiteta. Hrvatski identitet na ovome području bi se izgubio uslijed političkih promjena tijekom kasnoga srednjeg vijeka i razvoja identiteta Kraljevine Slavonije, ali bi daleki spomen na njega mogao biti sačuvan u *Poljsko–ugarskoj kronici*, gdje piše kako su se prilikom doseljenja na područje kasnije Ugarske Mađari u savsko–dravskome međuriječju (*inter fluvios Sauam et Drauam*) sukobili sa Slavenima (Slavoncima?) i Hrvatima (*Sclavi et Chruati*). Ova hrvatska elita vjerojatno tijekom 9. stoljeća na ovome području izgrađuje sustav vlastelinstava sličan onome u kneževini Pribine i Kocelja s druge strane Drave. Dio te hrvatske elite najvjerojatnije je i Braslav.

U prvoj polovici 10. stoljeća kneževstvo koja je obuhvaćalo ovo područje prestaje funkcionirati uslijed dolaska Mađara. Premda njegovo područje nisu zauzeli Mađari, barem ne u cijelosti, niti su tu kneževinu vjerojatno vojno uništili,³⁶⁴ Franci gube interes za njega suočeni i s vlastitim problemima pa nakon Braslavove smrti ne imenuju njegovoga nasljednika, a politička elita njegove kneževine dotad nije razvila dovoljno izražen politički identitet da bi samoinicijativno postavila novoga kneza. Međutim, kao što arheološka građa pokazuje, nestanak središnje vlasti ne znači i propast cjelokupnog društvenog sustava. Kao što je Ludomir Lozny pokazao na primjeru *tornowske sfere međudjelovanja / tornowske*

³⁶⁴ Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250* (Cambridge; New York; Melbourne; Madrid; Cape Town; Singapur; São Paulo: Cambridge University Press: 2006), 188–189.

interakcijske sfere (Tornow Interaction Sphere, TIS), niz manjih zajednica može djelovati kao heterarijska policentrična jedinstvena politička cjelina (uvjetno rečeno) ako su ustrojene po jedinstvenom obrascu.³⁶⁵ U slučaju nekadašnje Braslavove kneževine taj obrazac bi se očitovao kroz crkvenu mrežu koja opstaje iz 9. stoljeća te pretpostavljeni sustav vlastelinstava koji tu mrežu gospodarski omogućuje. Sa smirenjem geopolitičke situacije u drugoj polovici 10. stoljeća taj prijelazni pojas između Ugra na istoku, Svetoga Rimskoga Carstva na zapadu i Hrvatskoga Kraljevstva na jugu postaje, kako je to primijetio Jeremy Mikecz pri analizi arheološke građe, zona kulturnih doticaja iz okolnih područja. Mikecz je ujedno ukazao kako je za to vrijeme bez čvrste središnje vlasti na ovome području neprimjereno gledati kao da je trajno stanje ovakvoga graničja da se radi o svojevrsnome brisanom prostoru i pustoši između okolnih vlasti koje se na njemu sukobljavaju, kako se ponekad, s negativnim konotacijama, radilo u historiografiji. Umjesto toga bilo bi ispravnije na taj prijelazni pojas gledati kao na svojevrsnu neutralnu zonu i područje mirnoga doticaja,³⁶⁶ iako se za prva desetljeća poslije dolaska Mađara doista može pretpostaviti stanje nesigurnosti i sukoba. S druge strane model Loznoga čini izlišnim objašnjenje kako ovo područje nije pripadalo nijednoj od navedenih okolnih država jer je pripadalo samostalnoj kneževini koje je svo to vrijeme, ili čak svo vrijeme svog postojanja, provela nezabilježena u izvorima.

Našavši se pod pritiskom Mađara, a ne mogući se nadati pomoći od Franaka, hrvatska se elita nekadašnje Braslavove kneževine u prvoj polovici 10. stoljeća počinje oslanjati na Hrvatsku Kneževinu / Hrvatsku Kraljevstvo, što tijekom tog stoljeća postupno dovodi do sve čvršćih veza. Ne mora biti da je već u vrijeme kralja Tomislava postavljena kraljevska uprava u Sisak; moguće je da je hipotetski mjesni vlastodržac počeo sve više usklađivati svoju politiku s onom Hrvatskoga Kraljevstva pa bi se s vremenom izgubila razlika između toga radi li se o mjesnome moćniku ili namjesniku Hrvatskoga Kraljevstva. Ako se ipak radilo o kraljevskoj upravi, njezina bi uloga vjerojatno bila ograničena na održavanje dobrih veza s okolnim moćnicima spremnima na suradnju i vojnu pomoć pouzdanima. Ovakvo stanje počelo bi se mijenjati početkom 11. stoljeća. Tada Sveti Stjepan krajeve sjeverno od Drave, koji su dotad već vjerojatno uspostavili čvrste kulturne veze s područjem naseljenim Mađarima, integrira u upravni sustav Ugarskoga Kraljevstva. S južne strane Drave vjerojatno se recipročan proces odvija pod okriljem Hrvatskoga Kraljevstva čime s vremenom nastaje

³⁶⁵ Ludomir R. Lozny, *Prestate Societies of the North Central European Plains: 600–900 CE* (New York; Heidelberg; Dordrecht; London: Springer, 2013): 1, 4, 91, 93.

³⁶⁶ Jeremy Mikecz, "The Place that Lies Between: Slavonia in the Tenth and Eleventh Centuries", *Annual of Medieval Studies at CEU* 17 (2011), passim.

čvrsta granica na Dravi. Tada su lokalne društvene strukture na ovome području vjerojatno integrirane u hrvatski županijski sustav.

Još jedno pitanje kojim se posebno treba pozabaviti je pitanje crkvene organizacije i kako je ona bila povezana s političkim okolnostima.

Kad se govori o tome pitanju prvenstveno se raspravlja o tome je li Sisačka biskupija funkcionirala tijekom razmatranoga razdoblja. Valja reći kako se ta biskupija tijekom ranoga srednjeg vijeka spominje samo u kontekstu opće crkvene organizacije na području antičke provincije Dalmacije, odnosno Splitske metropolije i to zajedno s drugim biskupijama. Najispravnije bi bilo pretpostaviti kako ta biskupija tijekom ranoga srednjeg vijeka predstavlja prvenstveno pravnu fikciju kojom Splitska metropolija nastoji uspostaviti stvarnu crkvenu vlast na sjeveru. To ne znači da i prije 9. stoljeća i tijekom razmatranoga razdoblja splitski nadbiskupi nisu doista poduzimali napore da uspostave vezu s kršćanskom zajednicom na ovome području, no čini si da ti eventualni poduhvati nisu ostavili trajnijega traga. Godine 795. pod okriljem franačkih vlasti jamačno je i ovo područje uključeno u sastav Oglajske patrijaršije koja uspostavlja kontrolu nad mjesnim crkvenim strukturama. Ako navod iz Trpimirove darovnice o protezanju Splitske crkve do obala Dunava i skoro po cijelom „državlju Hrvata“ (*fatam matrem ecclesiam, quę metropolis usque ripam Danubii et pene per totum regnum Chroatorum*), koji bi izražavao tadašnje pretenzije Splitske crkve, prihvatimo kao vjerodostojan, moguće je da je tijekom 9. stoljeća na papiru postojalo preklapanje nadležnosti između Oglajske patrijaršije i Splitske nadbiskupije nad ovim područjem, no zbog nemogućnosti potonje da stvarno i uspostavi utjecaj tako daleko na sjeveru taj se sukob nije izrazio i u praksi. Međutim, pitanje tumačenja Trpimirove darovnice izlazi iz okvira ovoga rada.

Ovakvo preklapanje moglo se nastaviti u 10. stoljeću. Pitanje je koliko bi proaktivnu ulogu Oglajska patrijaršija nastavila igrati na ovome području izvan franačkog državnog okvira, no moguće je da su crkvene strukture na ovome području nastavile odnos pasivne povezanosti s Patrijaršijom, barem u prvim desetljećima. Za analizu ovoga pitanja trebalo bi kao poredbeni primjer uzeti angažiranost Oglajske patrijaršije na području današnje Slovenije tijekom 10. i 11. stoljeća, no to izlazi izvan okvira ovoga rada. Čini se na temelju ostataka crkvene arhitekture da tijekom 10. stoljeća Splitska metropolija uspijeva uspostaviti utjecaj na ovome području ako već ne oživljavanjen Sisačke biskupije onda barem slanjem svećenstva izravno vezanog uz Nadbiskupiju. Moguće je da to svećenstvo dolazi u sukob s prisutnim

svećenstvom koje i dalje zadržava vezu s Patrijaršijom. S obzirom na sporove oko nadležnosti između Pasovske biskupije, Salzburške nadbiskupije i Moravske biskupije tijekom 9. stoljeća to i nije nevjerojatno.

Tijekom 11. stoljeća okolnosti se mijenjaju jer ovo područje čvrsto ulazi u sastav Hrvatskoga Kraljevstva. Za to vrijeme na vrlo osobit način Toma Arhiđakon opisuje odnos crkvenih nadležnosti na ovome području. Kao poredbeni primjer za taj proces može nam poslužiti primjer širenja ugarske države na jug i istok u Sedmogradsku koje se zbivalo otprilike u isto vrijeme.³⁶⁷ Tamo iz kasnijih stoljeća postoji podatak da neke crkve na području njemačkih naseljenika u Karpatima nisu bile podređene tamošnjem erdeljskobiogradskom biskupu, već takoreći eksteritorijalno ostrogonskomu nadbiskupu.³⁶⁸ Iz izričaja Tome Arhiđakona da se zaključiti kako se na sličan način Kninska biskupija nije do Drave protezala kao kompaktna cjelina, već da su joj izvan njezinog područja oko Knina eksteritorijalno pripadale crkve po cijelom Hrvatskome Kraljevstvu pa tako i na ovome području. Izričaj Tome Arhiđakona o Splitskoj nadbiskupiji/metropoliji pak je mnogo nejasniji. Čini se da je Splitska nadbiskupija i dalje pokušavala ostvariti utjecaj na ovome području i možda je uspjela doći bliže tome cilju konačnim oživotvorenjem Sisačke biskupije, ali bi joj sad ugrozu predstavljala Kninska biskupija za koju je možda ipak kao alternativa postojala namjera da je se kao cjelovito područje protegne do Drave. Premda je i kninski biskup bio sufragana splitskoga nadbiskupa, moguće je da bi ga splitski nadbiskup zbog njegove bliskosti s kraljevskom vlašću doživljavao kao konkurenciju i smatrao da bi zaseban sisački biskup bio podložniji. Za uspostavu Zagrebačke biskupije kao poredbeni primjer bi se mogla uzeti uspostava Čanadske biskupije. Ona je također osnovana u 11. stoljeću na području koje je naknadno došlo pod vlast Arpadovića, a njezina se uspostava uzimala kao početak pravog pokršćanjanja područja koje je obuhvatila iako su na njemu izvjesne crkvene strukture postojale i otprije.³⁶⁹ Procjena ovih mogućnosti zahtijevala bi međutim složenu analizu odnosa splitskoga nadbiskupa, kninskoga biskupa te hrvatskoga i ugarskoga dvora krajem 11. stoljeća, a to je van dosega ovoga rada.

Kao što je već navedeno, ovo su velikim dijelom pretpostavke i domišljanja, no one upućuju na to u kojem bi se smjeru trebala kretati daljnja istraživanja, analize i izrade

³⁶⁷ Curta, *Eastern Europe*, 266.

³⁶⁸ Isto, 481.

³⁶⁹ Isti, *Southeastern Europe*, 248, 250.

teorijskih modela kako bi se rečene pretpostavke tijekom daljnjeg napretka znanja o ovome području mogle potvrditi ili opovrgnuti.

7. SAŽETAK

U ovome radu autor razmatra postojeće teorije u hrvatskoj historiografiji od sredine 19. stoljeća do danas, koje se tiču zapadnog dijela savsko–dravskoga međuriječja od kraja 8. do kraja 11. stoljeća. Analizira radore hrvatskih povjesničara tijekom tog vremena; ti radovi su većinom sinteze hrvatske nacionalne povijesti, obično posvećene srednjemu vijeku, ali neki su uže posvećeni međuriječju. Autor ustanovljuje koje izvore ti povjesničari koriste i kako, koje teorije preuzimaju jedni od drugih te koje metodološka usmjerenja i objasnidbene okvire primjenjuju na zabilježena povijesna zbivanja da bi ih uklopili u širu sliku povijesnog razvoja. Na kraju, autor nudi vlastitu interpretaciju povijesnog razvoja područja u pitanju tijekom razmatranoga razdoblja ukazuje na smjerove u kojima bi se trebala provoditi buduća istraživanja.

U hrvatskoj su se historiografiji većinom razmatrala tri glavna pitanja: pitanje političke pripadnosti ovoga područja u nekom trenutku, pitanje etničkog identiteta stanovništva ovoga područja te pitanje crkvenog ustrojstva ovoga područja. Historiografija 19. i ranog 20. stoljeća se većinom usredotočivala na rekonstrukciju slijeda političkih događaja i promjena vlasti nad razmatranim područjem, a crkvenu organizaciju se pretežito proučavalo kako bi se smjernice za političku povjesnicu. Postojeće narative o tim pitanjima u širokim je crtama većinom razvila historiografija 19. i ranog 20. stoljeća, historiografija druge polovice 20. stoljeća ih je koristila za proučavanje procesa dugoga trajanja, a u zadnjim desetljećima post-modernistički nastrojena historiografija ih relativizira dok ih rekonstruktivistički nastrojena historiografija iznova ispituje. Zbog oskudnosti dostupnih izvora bitne promjene u metodologiji i teorijskom okviru tijekom zadnjih 170 godina nisu dovele do većih promjena u historiografskim interpretacijama. Što se tiče razmatranja etničkog identiteta, doista je došlo do velikih promjena u interpretaciji tijekom tog vremena, ali one su prvenstveno bile posljedica meta-povijesnih okolnosti, naime bitno promijenjenog shvaćanja suvremenog hrvatskog identiteta, a ne promjena u samoj historiografskoj metodologiji.

Autor predlaže da se u budućnosti veći naglasak stavi na proučavanje društveno – gospodarskih uvjeta na ovome područje većim opsegom arheoloških istraživanja, kao i da se na temelju poredbenih primjera razvijaju daljnji teorijski modeli razvoja.

8. SUMMARY (Croatian historiography on the history of the western part of the Sava– Drava interfluvium from the end of the 8th century to the end of the 11th century)

In this thesis the author reviews the existing theories in the croatian historiography since the middle of the 19th century until the present day concerning the conditions in the western part of the Sava-Drava interfluvium from the end of the 8th century until the end of the 11th century. He analyses the works of croatian historians during that time; those works are mainly syntheses of croatian national history, usually specifically focused on the middle ages, but some are more narrowly focused works dedicated only to the interfluvium. The author notes which sources do these historians use and how, which theories do they take over from each other, and which methodological orientations and explanatory frameworks do they apply to the recorded historical occurrences in order to integrate them into a big picture of historical development. In the end, the author proposes his own interpretation of the historical development in the area in question during the time period considered, and points out the directions in which further research should be taken.

Three main issues were largely being discussed in croatian historiography: the issue of political affiliation of this area at a given time, the issue of this area's population's ethnic identity, and the issue of this area's ecclesiastical organisation. Historiography of the 19th and early 20th century largely focused on the reconstruction of a sequence of political events and changes of rule over the area in question with ecclesiastical organisation being studied mainly to indirectly provide pointers for political history. Existing narratives on those issues were in broad strokes mostly developed by the 19th and early 20th century historiography, used to study processes of long duration by the historiography in the second half of the 20th century, and in recent decades either relativised by post-modernistically inclined historiography, or brought under reconsideration by reconstructionistally oriented historiography. Due to the scarcity of available sources significant changes in methodology and theoretical framework over the past 170 years didn't lead to major changes in historiographical interpretations. When it comes to the discussion of the ethnic identity, there were indeed great changes in interpretation over that time period, but they were affected primarily by meta-historical circumstances, namely by the significantly changed understanding of the contemporary croatian identity, rather than by changes in the historiographical methodology itself.

Author proposes that in the future greater focus should be put on the study of socio – economic conditions in the area through greater scope of archaeological reasearch, as well as to develop further theoretical models of development based on comparative examples.

9. POPIS LITERATURE

Hrvatska enciklopedija, s. v. „Vjekoslav Klaić“.

Ančić, Mladen. „From Carolingian Official to Croatian Ruler – The Croats and the Carolingian Empire in the First Half of the Ninth Century.“ *Hortus artium medievalium* 3 (1997): 7 – 13.

_____. *Katalozi i monografije*. Sv. 9, *Hrvatska u karolinško doba*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001.

Barada, Miho. „Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* L [1928.-29. (1932.)]: 157 – 199.

Berkhofer, Jr., Robert F. *Beyond the Great Story: History as Text and Discourse*. Cambridge; London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1995.

Budak, Neven. „Hrvati u ranom srednjem vijeku“. U *Povijest Hrvata*. Knj. 1, *Srednji vijek*, gl. ur. Franjo Šanjek, 49 – 79. Zagreb: Školska knjiga, 2003.

_____. *Hrvatska povijest od 550. do 1100*. Leykam international d.o.o.: Zagreb, 2018.

_____ – Tomislav Raukar. *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.

_____. *Prva stoljeća Hrvatske*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.

_____. „Slavic ethnogenesis in modern Northern Croatia.“ U *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Ethnogenese* I, [Situla 39], ur. Rajko Bratož, 395 – 402. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000.

Curta, Florin. *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, [Brill’s Companions to European History, sv. 19]. Leiden; Boston: Brill, 2019.

_____. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*, [Cambridge Medieval Textbooks]. Cambridge; New York; Melbourne; Madrid; Cape Town; Singapur; São Paulo: Cambridge University Press, 2006.

_____. *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, [Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, ser. 4, sv. 52]. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Filipec, Krešimir. *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2015.

Goldstein, Ivo. *Historiae*, Knj. 1, *Hrvatski rani srednji vijek*, ur. ser. Ivan Lovrenović. Zagreb: Novi Liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagreb, 1995.

_____. „O etnogenezi Hrvata u ranom srednjem vijeku“. *Migracijske i etničke teme* god. 5, br. 2-3 (ruj. 1989): 221 – 227.

_____. „O Tomislavu i njegovom dobu“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 18 (1985): 23 – 55.

_____. „Povezanost hrvatskih zemalja u ranom srednjem vijeku i lokacija bitke na Gvozdu 1097. godine“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 27 (1994): 17 – 28.

_____. „Slika poličkog i etničkog stanja u panonskom dijelu Hrvatske (Slavonije) 7. -12. stoljeća“. Priopćenje sa međunarodnog kulturnopovijesnog simpozija Mogersdorf 1993, preuzeto s *Mogersdorf [Elektronička građa]: internationales kulturhistorisches symposion = international historico-cultural symposium: hrvatski referenti 1972.-2004.*, 2005.

Gračanin, Hrvoje. *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb: Plejada, 2011.

_____. „Slaveni u ranosrednjovjekovnoj južnoj Panoniji“. *Scrinia Slavonica* 8 (2008): 13 – 54.

Gross, Mirjana. *Historiae*, Knj. 1, *Suvremena historiografija: Korijeni, postignuća, traganja*, ur. ser. Ivo Goldstein. Zagreb: Novi Liber; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996.

Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1971.

_____. *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb: Globus, 1990.

Klaić, Vjekoslav. „Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 47/130 Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički (1897): 1 – 85.

_____. *Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*. Sv. 1, *Prvo doba: vladanje knezova i kraljeva hrvatske krvi (641-1102); Drugo doba: vladanje kraljeva Arpadovića (1102-1301)*. Zagreb: Knjižara L. Hartmana (Kugli i Deutsch), 1899.

_____. *Slavonija od X. do XIII. stoljeća*. Zagreb: Dionička tiskara, 1882.

Kukuljević Sakcinski, Ivan. „Prvovjenčani vladaoци Bugara, Hrvata i Srba, i njihove krune. II: Tomislav prvi kralj Hrvatski“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 58 (1881): 1 – 52.

Lozny, Ludomir R. *Prestate Societies of the North Central European Plains: 600–900 CE*. New York; Heidelberg; Dordrecht; London: Springer, 2013.

Ljubić, Šime. „O Posavskoj Hrvatskoj i o zlatnih novcih njezina zadnjega kneza Serma (1018)“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 43 (1878): 107 – 148.

Margetić, Lujo. „Pitanja iz najstarije povijesti Zagrebačke biskupije i Slavonije“. *Croatica Christiana periodica* god. XVIII, br. 34 (prosinac 1994): 2 – 50.

Matijević-Sokol, Mirjana – Vladimir Sokol. *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*. Zagreb; Milano: Hrvatski studiji = Studia Croatica; HEFTI, 1999.

Mikecz, Jeremy. „The Place that Lies Between: Slavonia in the Tenth and Eleventh Centuries“. *Annual of Medieval Studies at CEU* 17 (2011), 61 – 80.

Munslow, Alun, *Deconstructing History*, 2. izd. London; New York: Routledge, 2006.

Olsen, Bjørnar. *Od predmeta do teksta: Teorijske perspektive arheoloških istraživanja*. Preveo s norveškog (na srpski) Ljubiša Rajić. Beograd: Geopoetika, 2002.

Rački, Franjo. „Biela Hrvatska i biela Srbija“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 50 (1880): 141 – 189.

_____. „Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI. veku: XVI“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 31 (1875): 233 – 238.

_____. „Hrvatska prije XII veka glede na zemljišni obseg i narod: I. Zemljišni obseg“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 56 (1881): 63 – 140.

_____. „Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća: II. Crkva hrvatska“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 13/79 Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički (1886): 135 – 184.

_____. „Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća: III. Vrhovna državna vlast. Odnosaj medju crkvom i državom“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 22/91 Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički (1888): 125 – 180.

_____. *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie*. Beč: troškom K. Stojšića, 1861.

Smičiklas, Tade. *Poviest hrvatska, Dio prvi, Od najstarijih vremena do godine 1526*. Zagreb: Matica hrvatska, 1882.

Sokol, Vladimir. „Arheološka baština i zlatarstvo“. U *Hrvatska i Europa: kultura, znanost, umjetnost*. Sv. I, *Srednji vijek (VII – XII. stoljeće): Rano doba hrvatske kulture*, ur. Ivan Supićić, 117 – 146. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Agram; Školska knjiga, 1997.

_____. *Medieval Jewelry and Burial Assemblages in Croatia*. Leiden; Boston: Brill, 2016.

_____. „Panonija i Hrvati u 9. stoljeću“. U: *Arheološka istraživanja u Podravini i kalničko-bilogorskoj regiji. Znanstveni skup Koprivnica, 14-17. X. 1986.*, ur. N. Majnarić-Pandžić, 193 – 195 [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 14], Zagreb. 1990.

Šišić, Ferdo. *Hrvatska povijest, Prvi dio: od najstarijih vremena do god. 1526*. Zagreb: Matica hrvatska, 1906.

_____. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda: od najstarijih dana do 1. decembra 1918*, Knj. 1, *Od najstarijih dana do 20. februara 1790*. Zagreb: St. Kugli, 1920.

_____. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb: naklada školskih knjiga,
1925.